

СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВ. КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“

ФАКУЛТЕТ ПО СЛАВЯНСКИ ФИЛОЛОГИИ

КАТЕДРА ПО КИРИЛОМЕТОДИЕВИСТИКА

Димитър Пеев Димитров

**СЛАВЯНСКАТА ВЕРСИЯ НА ЮДЕЙСКАТА ВОЙНА НА
ЙОСИФ ФЛАВИЙ В КОНТЕКСТА НА АРХИВСКИЯ
ХРОНОГРАФ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“

СОФИЯ
2016

Димитър Пеев Димитров

**СЛАВЯНСКАТА ВЕРСИЯ НА ЮДЕЙСКАТА ВОЙНА НА
ЙОСИФ ФЛАВИЙ В КОНТЕКСТА НА АРХИВСКИЯ
ХРОНОГРАФ**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“
по професионално направление: 2.1. Филология (Хуманитарни науки),
научна специалност: Български език (Старобългарски език)

Научен консултант: чл.-кор. проф. дфн. Иван Добрев Добрев

Научно жури: проф. дфн Анна–Мария Костова Тотоманова (рецензия)
проф. дфн Татяна Димова Славова (становище)
чл.-кор. проф. дфн Иван Добрев Добрев (становище)
проф. дфн Христо Петров Трендафилов (рецензия)
проф. дин Иван Александров Билярски (становище)

София

Дисертационният труд е обсъден и насочен за защита от катедра Кирилометодиевистика на Факултета по славянски филологии, СУ „Св. Климент Охридски“.

Дисертационният труд „Славянската версия на Юдейската война на Йосиф Флавий в контекста на Архивския хронограф“ обхваща 231 страници и се състои от: увод, 5 глави, заключение, библиография и приложение (индекс на коментираните лексеми).

Защитата на дисертационния труд ще се състои на 15.09.2016 г. от 11.00 ч. в Зала № 1 на Ректората на СУ „Св. Климент Охридски“.

Материалите по защитата са на разположение на интересуващите се на сайта на СУ „Св. Климент Охридски“ <http://www.uni-sofia.bg>.

Съдържание

Увод	4
Глава I. За автора и неговите произведения	6
Глава II. Традицията на текста	6
Глава III. Особенности на превода	7
Глава IV. Лексикална характеристика на славянската версия на ЮВ	8
Глава V. Юдейската война в контекста на Архивския хронограф	38
Библейските книги Царства и идеологията на Първото българско царство	41
Заключение	43
Списък на използваните ръкописи	47
Списък на съкращенията	47
Цитирана литература	48
Справка за приносите в дисертацията	51
Публикации по темата на дисертацията	53

Увод

Йосиф Флавий е един от най-цитираните, ако не и най-цитираният античен автор в християнския свят. След Библията неговите произведения са изиграли най-голяма роля за формирането на европейската цивилизация. Самият факт, че само ръкописните варианти на Юдейската война (по-нататък ЮВ) в един общоевропейски контекст са над 180 – ок. 50 гръцки, над 30 славянски и ок. 100 латински¹, е достатъчно красноречив. Всъщност произведенията му придобиват изключителна популярност заради христологичните добавки, свидетелстващи за живота и делото на Христос. Най-известната от тях е т.нар. *Testimonium Flavianum* от Юдейските древности. Именно това е и темата на разговор между М. Берлиоз и „обещаващия“, но незасегнат от суетата на познанието поет Иван Бездомни в безсмъртното произведение на М. Булгаков. На христологичните добавки се дължи през XIX в. и интересът към славянската версия на ЮВ в Западна Европа. На изток обаче върлуват други бесове и тук основният въпрос винаги е бил къде е възникнал преводът на този емблематичен текст. Още с първото му споменаване в Обзора на А. Попов (1866: 107) се обръща внимание на древността на текста и на високите му художествени достойнства. По-късната руска традиция, въпреки нееднократно изказваните мнения, че редица особености говорят срещу руския произход на превода, след известни колебания и някои плахи предположения в началото, записва твърдо славянската версия на ЮВ в състава на руската преводна литература от домонголския период. От друга страна факт е, че преводът е силно русифициран, но срещу руския му произход свидетелстват и редица обстоятелства от косвен характер, като напр. съставът на Юдейския хронограф, част от който е и по-древната редакция на текста.

По една или друга причина тези проблеми винаги са стояли малко встрани от основните търсения на нашата палеославистика. А за да получим по-адекватна картина за произхода на превода са нужни по-задълбочени проучвания на българските следи в текста на ЮВ. Именно това и провокира интереса ми към произведението на Йосиф Флавий и очерта рамките на настоящото проучване:

Обект на изследването

Обект на изследване в дисертацията е текстът на Юдейската война на Йосиф Флавий в състава на Архивския хронограф, респ. Юдейския хронограф според терминологията на Истрин.

---

¹ Става дума за всички произведения на Флавий.

Цел на изследването

Както е известно, само системни наблюдения върху преводните текстове и техните гръцки оригинали при отчитане на историческия и културен контекст на възникване на конкретния препис и на паметника като цяло, подкрепени с археографско и лингвистично проучване, могат да внесат известна яснота в сложния лабиринт от преписи на едно произведение и да хвърлят светлина върху генезиса на текста. Поставянето на последния в адекватен културен контекст позволява до някъде да се проследят неговите странствания в рамките на определена традиция, в нашия случай *Slavia Orthodoxa*, и да се очертае парадигмата на функционирането му. Особеностите на превода от своя страна, както и лексикографските наблюдения над текста поставят кръг от въпроси, свързани с особеностите на изграждане на историческите съчинения и мястото на ЮВ в макроструктурата на Хронографския жанр. Тези проблеми, които не са системно проучвани, налагат търсене на по-обхватен подход при интерпретирането на произведението, а именно: **1)** отчитане на макроконтекста, а също така и **2)** политическия контекст на функциониране на макрожанра. Има още един кръг от проблеми, значими за по-цялостното представяне на текста и останали извън обсега на досегашните изследвания. Става дума за функционирането на текста в руска среда и за това как той се променя в зависимост от идеологическите изисквания и конкретните политически потребности.

В светлината на изложеното дотук, целта на настоящото изследване е да се проследят евентуалните южнославянски корени на превода на Флавиевото произведение на лексикално равнище и да се покажат пътищата на функциониране на текста в предполагаемата южнославянска и в източнославянска културна среда.

Методи и задачи на изследването

За постигане на целта на изследването се използва комплексен филологически подход, изясняващ историята на текста в ръкописната традиция, неговия състав и езикови особености, както и мястото му на функциониране в конкретните историко-политически условия в конкретната историческа епоха. Проведен е археографски, езиков, и исторически анализ. Акцент в изследването е, от една страна, анализът на лексиката с оглед на атрибуцията на текста, а от друга, начините на функциониране на текста, което позволява да се погледне на произведението от различни ъгли и да се очертаят неговите евентуални миграции.

Във връзка с поставената цел на изследването са набелязани следните задачи:

- Да се съберат на едно място всички мнения за произхода на превода.
- Да се изготви актуална археографска справка за преписите на ЮВ на Йосиф Флавий.
- Да се проучи контекстът на функциониране на превода, а именно от какви кодекси е част ЮВ, механично или интегрално е инкорпориран текстът на ЮВ в кодекса, какви връзки изгражда текстът с другите части на кодекса, каква е функцията на текста в тези кодекси.
- Да се анализират конкретни граматични явления с оглед атрибуцията на текста.
- Да се анализират глосите в текста и да се очертае тяхното значение за атрибуцията на превода.
- Да се даде характеристика на превода с акцент върху специфичната източно- и южнославянска лексика.

Изследователската част е разделена на 5 глави.

I Глава. За автора и неговите произведения

Първата глава е въвеждаща. Накратко е представена биографията на Йосиф Флавий и са изброени запазените му произведения. Направен е обзор на досегашните изследвания, като отделно са представени изследователската традиция в Русия, Западна Европа и България.

II Глава. Традицията на текста

В тази част е направен кратък обзор на традицията на гръцкия текст с оглед на работата ни със славянския превод. Като адекватно за сравнения в рамките на нашето изследване е определено критическото издание на Ниезе (Niese 1955), като е отчетен и допълненият му вариант, изпълнен от Михел и Бауернфайнд (Michel, Bauernfeind 1959-1969).

Направена е пълна археографска справка за преписите на Юдейската война (понататък ЮВ), като навсякъде, където е възможно е дадена точната библиотечна сигнатура на преписа (в предходните изследвания често не е ясно къде точно се намира ръкописът) и са направени редица уточнения. В момента имаме данни за 47 пълни или частични преписа на ЮВ, със 7 от тях е работено *de visu* или по дигитални копия.

Освен археографската справка, в този раздел е направена характеристика на трите издания на текста на ЮВ – на Истрин (Istrin 1934, 1938), Мещерски (Мещерский 1958) и Пичхадзе (Пичхадзе и др. 2004). На базата на направената характеристика се установява, че дори последното издание, което в много отношения превъзхожда предишните и за разлика от тях може да се използва като база за лингвистични проучвания, не отразява последователно и коректно вариантите от привлечените за целта представители на традицията. Също така не са изяснени принципите на подбор на ръкописи за различията, както и принципите, по които са предпочетени конкретните различия. Последните наблюдения налагат извода, че, въпреки сравнително многото издания на славянската версия на ЮВ, не е запълнена празнината за критическо издание на текста, отразяващо пълно и последователно вариантите по всички основни представители на традицията.

III Глава. Особенности на превода

В тази глава се прави обща характеристика на превода, като са маркирани следните, подробно описани във вторичната литература, езикови архаизми: 1) предаване на гръцкия род. п. с прилагателни, 2) двойствено число, 3) смесване на носовките, 4) постпозитивен член, 5) липса на окончание -тъ в 3л. ед. ч. на сег. вр., 6) архаични форми на минало деятелно причастие при глаголите с основа на -и-, 7) супин, 8) форми за II сигм. аор. от гл. от I спр., 1 разред с корен на ликвида.

Особено внимание е отделено на описанието на сложните числителни с предлог къ, ненамерили до момента осветление в граматическите наръчници. В текста на ЮВ се срещат седем такива примера: .к̃. къ стоу 419г 5 ἑκατὸν εἴκοσι; двѣ стѣ къ тысащн 420б 3 διακοσίους ἐπὶ χιλίους; .к̃. къ стоу врѣстѣ 447д 7 без гр. ; за .к̃. къ стоу врѣстѣ 448б 3 ἐνενήκοντα (!); .к̃. къ стоу 450б 1 ἐνενήκοντα (!); .л̃. къ стѣ 454г 7 ἑκατὸν (!); н въѣвнже сны высоту .ѣ. къ стоу лакотѣ 470г 7 καὶ πύργους ἐπὶ ταῖς γωνίαις ἕκαστον (!) ἐξήκοντα πηχῶν ἀνέστησεν; ̃. сотѣ къ тысащн 471г 24 ἐπὶ τοῖς χιλίους ἑπτακόσιοι; .к̃. къ стѣ врѣстѣ 472в 6 ἑκατὸν σταδίους πρὸς τοῖς εἴκοσιν (Пичхадзе и др. 2004, I). Подобни числителни се срещат в някои от произведенията на патриарх Евтимий (Kaľužniacki 1901:141, 162) и Григорий Цамблак (Русев и др. 1971:210, Давидов и др. 1983:120), в житията на Григорий Акрагантски и на Йоан Златоуст от ръкопис 2/23 от сбирката на Рилската света обител (Пеев, Петков 2013), в славяномолдавските кратки хроники от XVI в. (Грекуль 1976: 76–80, Bogdan 1891), в една сръбска кратка хроника от XVI в. (Bogdan 1891a: 521), в една

приписка на Мардарий Рилски в Шестоднев от 1480 г. (Ангелов 1967: 255), в добавката към проложното житие на св. Йоан Рилски (Иванов 1936: 56), в приписката на дяк Димитър Кратовски към Номоканон от 1466 г. (Ангелов 1967: 265).

Два примера от този тип числителни се откриват и в състава на Архивския хронограф в текста на Александрията (324d 38, срв. Истрин 1893: приложения, с. 49) и в текста на X книга на Хрониката на Йоан Малала (390b 34, срв. Истрин 1994: 269 (X, 13, 4)).

В главата се стига до заключението, че въпросните числителни са специфично балканско явление и появата им в източнославянската традиция е маркер за южнославянски произход на текста.

Общото заключение, налагащо се от анализа на явленията в този раздел, е, че, въпреки силната русификация на текста, той пази редица черти на най-древната славянска традиция и има данни, позволяващи първоначалния славянски превод да бъде локализиран в рамките на Симеоновата епоха. Основания за това ние намираме в архаичните форми за двойствено число в имперфект, числителните с *къ*, архаичните причастия при галголите от IV спр., архаичните форми за прост и втори сигматичен аорист от глаголите от I спр. 1 разред с корен на ликвидна съгласна, архаичното предаване на гръцкия *υ* с *оу* в античните имена и названия на местности, срв. *илюсьскоѣ* и *оудрънѣ* по-долу в текста, характерно за най-ранните старобългарски преводи (срв. Тотоманова 2008).

Друг важен извод е, че славянската версия на ЮВ в много отношения показва граматични и лексикални успоредици с другите преводи от хронографа, като напр. числителните с *къ* (вж. стр. 35) или т.нар. двойни преводи от типа *ви сѧ съ потоломѣмѣ ѓ лфѡуромѣ* (вж. стр. 59), което е допълнителен маркер за това, че преводът на ЮВ е възникнал в същата езикова среда, в която и другите преводи от *Арх* и е органична негова част.

IV Глава. Лексикална характеристика на славянската версия на Юдейската война

При анализа на лексиката особено място заемат редките и архаични думи, като при това е отделено полагащото се внимание и на онази част от лексиката на ЮВ, разглеждана в досегашните изследвания като специфично източнославянска или руска. При изясняването историята на дадена лексема често се държи сметка за вариантите по достъпните ми преписи, за нюанси в значението на гръцкия текст или пълно проследяване на изданията и вторичната литература във връзка интересуващата ни дума. В този раздел са анализирани общо 161 лексеми, 86 от които, смятани за източнославянизми, и 75 редки лексеми.

Анализът показва, че 41 от общото количество анализирани лексикални единици са с единични употреби или *hapax legomena*, а 35 могат да бъдат признати за източнославянизми. Главата формално е разделена на две части. В първата се разглеждат всички почти лексеми, коментирани в досегашните изследвания като източнославянизми, а във втората, архаични лексеми, *hapax legomena* и лексеми с южнославянски произход.

Тъй като това е основна част от изследването ще приведем по-долу в пълнота някои от по-важните лексикални единици:

видокъ ‘свидетел’: *мы вѣдоци томоу. мы же послѣси* 427в 16 гр. *πεπείσθαι*. *аще быша не были послѣси и видоци бесчисленіи* 456б 29 гр. *μάρτυρας*. В изданието и двете употреби са дадени под една статия и лексемата със значение ‘свидетел’ се разглежда като явен източнославянизъм (Пичхазде и др. 2004: I, 29, 750; срв. и Пичхадзе 2011: 107). Преди всичко тук трябва двете употреби да се разделят в две отделни статии. Разликата между *видокъ* и *вѣдокъ* се потвърждава и от разночетенията по *В*. *вѣдокъ* се среща във втория превод на Амартол (МСДРЯ I, 479) и в нашия паметник превежда по-точно гр. *πεπείσθαι*. От друга страна, въпреки че лексемата в този си вид не е известна на българските диалекти, българския език познава думата *свидок* със значение ‘свидетел’ (БЕР I, 145), а във сръбски се среща дори и под формата *видок* със същото значение (РСКЖ I, 371). *Видок* е известна и на македонските диалекти (РМЈ I, 64). Р. Станков също предполага нейното наличие в старобългарски (Станков 2002: 15). Според нас няма достатъчно основания лексикалната единица да се смята за безспорен източнославянизъм.

врѣста ‘верста – единица мярка за дължина’. Среща се над 40 пъти в текста на Флавий, винаги превежда гр. *στάδιον*. В Чудовския препис (*Ч*) на *ОР* срещу *врѣстѣ* .ѣ. и .ї. (*Арх* 430г 3) намираме *пѣпрѣѣ*, което не е отразено в разночетенията към изданието. За съжаление наблюденията ни над въпросния ръкопис са със спорадичен характер. В РГБ, МДА, ф. 173.І, № 217 също намираме неколкократно *пѣприѣ*: *врѣстѣ* *Арх* 393г 34: *поприѣ* *МДА* 217 118v 13; *врѣстѣ* *Арх* 393г 35: *поприѣ* *МДА* 217 118v 14 (с бележка в полето *врѣстѣ*, отнасяща се и до двете употреби)²; *врѣстѣ* *Арх* 402в 33: *поприѣ* *МДА* 217 136г 18; *врѣстѣ* *Арх* 430г 3: *поприѣ* *МДА* 217 223г 4 (= *Ч*). В *Арх* и *В* се наблюдава последователно *врѣста*. Лексемата е широко застъпена в източнославянската традиция. Среща се освен това в Житието на Андрей Юродиви, Пандектите на Никон Черногорец, Христианската

² По повод редактирането чрез глосиране вж. Милтенов (2008: 378 и сл.).

Топография, Александрията и Рязанската кръмчая, която е препис Номоканона на св. Сава (МСДРЯ I, 462; СДЯ II, 267; СРЯ II, 93). В южнославянската традиция е засвидетелствано в Иловачката кръмчая от 1262 г. (Miklosich: 77), което се тълкува от К. Максимович като изконен русизъм в сръбската кръмчая (Пичхадзе и др. 2004, I, 34; срв. и Пичхадзе 2011: 109). В повечето изброени паметници от български произход се среща като синонимен вариант и пъприце. Може би все пак не е неправи Р. Станков, като твърди, че вероятно като някаква мерна единица за дължина е съществувало и в южнославянския регион (Станков 2002: 77–78, 2003: 383). Според нас това е един от безспорните източнославянизми в текста на ЮВ, проведен на много ранен етап от битуването на текста. За съжаление каквито и да било по-категорични изводи биха могли да бъдат направени единствено на базата на едно критическо издание, каквото, както не веднъж имахме възможността да отбележим, за момента липсва.

данъната числа ‘данък, данъчна тежест’: авие възложи данна числа на всю иудѣискоу землю, и на ѿрлѣтъ 352а 10 гр. фѳоров. От издателите се разглежда като безспорен източнославянизъм (Пичхадзе и др. 2004 I, 37, срв. и Пичхадзе 2011: 134). число в значение на ‘данък’ действително се среща само в руската традиция. Прави впечатление обаче, че в този случай обикновено по паметниците намираме само число без определението данъныи (МСДРЯ III, 1524). У Флавий явно цялото съчетание означава данък. От друга страна, гр. фѳорос в текста на ЮВ се превежда 6 пъти с дань, един път с гл. данати и веднъж с разглежданото данна числа. Всъщност в този контекст число би трябвало да означава ‘тежест’, съотв. данъната числа ‘данъчна тежест’, т.е. ‘данък’. Подобна употреба на число намираме в *Арх* в състава на *Цар I. 17, 5* – ѱ число бронь (гр. σταθμός) ѳго пѳтъ ты́сѳщѳ мѳръ. мѳдн ѱ железуъ 220с 22. Значението ‘тежест, тегло’ не е регистрирано от лексикографските справочници.

засада ‘стража, гарнизон’. Среща се три пъти в текста на Флавий, като в два от тях, 345г 34 и 411а 9, превежда гр. φρουρά ‘стража, гарнизон’. В това си значение лексемата се среща само в руски източници (Пичхадзе и др. 2004, I, 30; Пичхадзе 2011: 114; МСДРЯ I, 946; СДЯ III, 344; СРЯ V, 292), като се наблюдава и добре развито семантично гнездо засадити ‘назнача’, посадъник ‘наместник’ и т.н. В южнославянски ръкописи думата се среща със значението, запазено и до днес в повечето славянски езици – ‘засада’. От 22 употреби на гр. φρουρά в това си значение на славянски 12 пъти е предадено със стражь, веднъж със

стражѣва 425в 17, два пъти с *вои*, шест пъти с глаголна форма – *стрѣци*, *дръжати*, *владѣти* и само два пъти със *засада*.

исклъчѣние³ ‘разход, иждивение’: *исклачѣние* 409а 38 (: *съкловѣние* В 607v 22) гр. *χρήζουσαν*, *исклоуѣнемъ* 435г 34 (: *исполуѣнемъ* В 607v 22) гр. *ἀναλώμασι*; исклъчѣвати: *исклочивають* 426б 2 гр. *καταναλίσκοντας*, *ис’кловиваше* 374а 20 гр. *ἀναλίσκων*, *исколувиваше* 391г 11 гр. *ἐξαναλίσκων*, *исключиваше!* 372б 35 гр. *ἀνηλώθη*, *исклиувивающе!* 383б 28 *ἀναλώμασιν*; исклъчѣити: *исключити* 401а 18 гр. *ѡ*, *искоуѡтъ!* 425а 34 гр. *ѡ*, *исклачу!* 372г 12 гр. *κατεχρήσατο*, *ис’кловивъ* 367а 28 гр. *ἀναλώμασιν*; исклъчѣити сѡ: *исключи сѡ* 438г 6 гр. *ἐξαναλώθησαν*; *преклъчѣити: *приключивъ!* 366в 13 гр. *χρησάμενος τοῖς ἀναλώμασιν*; преклъчѣъ: *прекловѣми* 367а 4 гр. *ἀναλώμασιν*; расклъчѣение: *расколѣение* 349в 15 гр. *τὰ... ἀναλώματα*; съклонити! *вместо съкловити*: *съклонивше!* 408в 38 гр. *ἐχρήτο*; съклъчѣвати: *съкловевати* 449в 20 гр. *καταχρήσασθαι*; съклъчѣити: *вѣша не скоуили!* 435г 12 гр. *ἄν... διήρκεσεν* (Пичхадзе и др. 2004, II, 68–69, 276, 322, 382). Издателите разглеждат цялото семантично гнездо лексеми като източнославянски регионализми, като се обосновават с руското *ключить деньги* (СРНГ XIII, 307) и примери от МСДРЯ, СДЯ и СРЯ. Семантичното гнездо бива съотнесено с праслав. **klъčiti*, където между другото се твърди, че освен примерите от руските и белоруски, се среща само в словенски *kólčiti se* ‘перебиватъся кое-как’, към корена се отнасяло и българското *кълчици се* ‘распадатъся на волокна’ с цитат от БЕР III, 193. Значението ‘тратитъ’ се срещало само в руските диалекти (Пичхадзе и др. 2004, I, 35; Пичхадзе 2011: 115). Преди още да сме тръгнали по следите на праслав. **klъčiti* прави впечатление, че от 18 фиксации на различните производни на корена повече от една трета (=7) са маркирани със знака (!), т.е. фиксираната в ръкописа форма е неправилна?! Също така прави впечатление, че у Срезневски, като изключим три примера – по един от Александрията, Пчелата и ПНЧ – всички останали са от ЮВ (МСДРЯ I, 1116; II, 1654; III, 73, 717). В СДЯ (IV, 15) семантичното гнездо е представено с 6 примера от Пчелата и един от Киево-Печорския патерик. Подобно е положението и в СРЯ (VI, 256; XVIII, 249; XXII, 11; XXIV, 211), но трябва да отбележим, че в ПНЧ се пази и една форма със *-ци-*, *вм.* *-□-* на края на корена – *раскловѣние* (СРЯ XXII, 11), явно от праслав. **klъk-/*klъt-* (ЭССЯ X, 79). Не са прави издателите като твърдят, че коренът почти няма фиксации в южнославянската

³ За удобство събрахме цялото семантично гнездо в един абзац, като подчертахме заглавните думи от отделните речникови статии за по-голяма прегледност.

средновековна литература, както и в южнославянските диалекти. Директна фиксация на значението ‘разрошвам, разнищвам’ намираме в два преписа на Номоканона на св. Сава под формата *скълъчити* (Miklosich: 925) и това едва ли може да бъде отнесено към изконните русизми на сръбската кръмчая, най-малкото поради факта, че южнославянските диалекти пазят основно това значение, освен цитираното *разкълчищавя, разкълчищавям, разкълчищавяне, разкълчищя, разкълчищям, разкълчищяне* (Геров VI, 277), вж. също така *склъчвамъ, склъчамъ, склъчъж, склъчванѣ, склъчанѣ* (Геров V, 172). Производните от същия корен, намиращи се в БЕР във предходната на цитираното от авторите *кълчищи се* статия, със значения ‘навехвам’, ‘манкирам, не се съгласявам, не казвам истината, увъртам’, ‘въртя се, кривя се, правя движения, при които изпъкват някои части на тялото’, които семантично не са несъвместими със значението ‘разрошвам, разнищвам’, както и ‘харча’, също са особено добре застъпени в бългърски – *закълча, накълча, изкълча, изкълчвам, изкълчен, изкълченост, прекълчвам, прекълча, скълчвам, скълча, скълчвам се, скълча се* и т.н. (пълно вж. БЕР III, 192). Освен това и в български значението ‘справям се, живея както мога’ е застъпено не по-зле отколкото в словенски – срв. *кълчавя, кълчавене, кълчищавя, кълчищавене, кълчавеж* ‘1. Извъртам нагоре-надолу, усуквам, кръшкам; 2. Преминувам, живея както Бог дал’ (Геров VI, 185–186). Като цяло българските диалекти пазят този корен със значение ‘извивам, извъртам, усуквам’, срв. *изкълча, изкълчвам, изкълчване, изкълчено, изкълчам, кълча (се), кълчене, кълчист, кълка, кълчища* и т.н. (Геров II, 221, 374, 375), като навсякъде мотивиращо е значението ‘извивам, усуквам’. Всъщност и руското *клочить (деньги)* и бълг. *кълчавя, кълчавене* възхождат към **klъčiti* и то именно в значението му ‘увъртам, върша нещо нередно’ (ЭССЯ X, 78), откъдето не е далеч и значението ‘отклонявам’. Всички изброени дотук лексеми са глаголни или суфиксални именни образования от праслав. **klъkъ/*klъka* (ЭССЯ X, 80, срв. и **klъčiti* ЭССЯ X, 78, **klъkati* ЭССЯ X, 79). Възниква въпросът, защо семантичното гнездо, като изключим примера от Киево-Печорския патерик, практически отсъства от руската оригинална литература, защо никъде няма запазени примери с продуктивната в източнославянския ареал представка *вы-* и защо коренът предизвиква толкова трудности у източнославянските преписвачи, че се налага да бъде поправян на по-често срещани добре и не толкова добре подхождащи на контекста лексеми? Липсата в оригинални руски паметници според нас означава, че семантичното гнездо е имало изключително литературна употреба, регионализъмът от СРНГ няма генетична връзка с книжовното явление – в книжнината непрефигирани варианти не се срещат. Вероятно отговорът на втория въпрос все пак се крие във факта, че представката *вы-* принципно не се използва в семантичното поле *харча*, т.е. има *истратить, потратить*,

растратитъ, но не и *вытратитъ* (Даль II, 62; III, 358; IV, 78). Слабата застъпеност в средновековната балканска традиция – 1 фиксация в номоканона на св. Сава – показва, че сред южните славяни различни деривати на корена са имали по-скоро устно-разговорно разпространение. Явно лексемата с различна честотност е била характерна само за определен кръг паметници, а именно – ЮВ, ПНЧ, Пчелата и Александрията. Единичните фиксации в Киево-Печорския патерик и Номоканона на св. Сава (м.б. и Александрията към тази група) сме склонни да разглеждаме като случайни. Но нека не забравяме, че префигираните *изкълча*, *прекълча* и *скълча*, които срещаме и у Флавий, но със значение ‘харча’, се пазят именно в българския езиков континуум, а не в източнославянския. От друга страна, значението ‘извивам, увъртам’ семантично не изключва значение ‘отклонявам (пари)’, респ. ‘харча’. При такава една картина, особено отчитайки липсата на фиксации в източнославянската оригинална книжнина и трудностите, които предизвиква семантичното гнездо у руските преписвачи, смятаме, че няма достатъчно данни разгледаните лексеми да бъдат използвани за атрибуция на превода като източнославянски.

капъ ‘единица мярка за тежест’: копїи 352б 8, гр. *τάλαντα*, канїи 472г 26, гр. *ѡ*. Като *мерна езиница за тежест* лексемата се разглежда като независима от старобългарското *капъ*, съотв. като заимствано в староруски понятие от тюркските езици (Пичхадзе и др. 2004, I, 35). Думата, както е отбелязано, е с две фиксации в ЮВ. Явно значението *мерна единица* (срв. пак в текста на Флавий *каменїе капноѡ 441в 1*, *тръкапаньнї(!) камень 413г 22*) е вторично и се е развило от значението *вместилище; ножница* (Фасмер II, 189). В тази връзка изключително интересна е втората фиксация на думата в ЮВ – *канїи*⁴, която се тълкува от издателите като грешка – „канїи!“ (Пичхадзе и др. 2004, II, 83). В този фонетичен вид лексемата е *hapaх legomenon*. Разночтенията по отделната редакция дават само *капни*. Във *B* на това място ясно се чете *кан-*, написано с почерка на основния преписвач, след което следват две плътно задраскани букви и над реда е добавено от по-късна ръка *-тари*, така че в крайна сметка да се получи *кантари*. Следователно можем да сме сигурни, че там също е стояло *кан[їи]*, и че това четене едва ли е плод на случайна, макар и емблематична, грешка. Съвременният български език познава думата *кания* със значение *ножница*, както и думата *капия* със същото значение. Разликата е, че думата *капия* има и други значения, докато при думата *кания* такива не се наблюдават. БЕР разглежда двете

⁴ Благодаря на колегата Антоанета Гранберг от Гьотеборг за помощта и предоставените непубликувани материали при тълкуването на тази лексема.

думи като турски заемки (БЕР, II, 206, 220). И двата корена са достатъчно древни и богато представени в историческите речници на тюркските езици (Clauson, 578, 630). Всъщност думата *капъ* е добре засвидетелствана в старобългарските паметници именно в значение на *вместилище, обвивка, защитен слой, ножница* (МСДРЯ, I, 1195; Granberg, *капъ*). За да се получи такава очевидно неслучайна „грешка“ в съзнанието на преписвача, двете понятия трябва поне в част от значенията си да се препокриват. И ако думата *канїи* има само едно значение – *кания, ножница* (Clauson, 630), то думата *капїи* има няколко, в това число и *кания* (в източните български говори се среща само във вида *капия*), *ножница* (Clauson, 578). Подобно препокриване на значенията може да стане само в езикова среда, в която и двете думи са в активна употреба. И понеже в руски *канин*, както в синхронен, така и в диахронен план, напълно отсъства, то единственото възможно обяснение е, че „грешката“ е могла да стане в езиковото съзнание на преписвач носител на българския езиков континуум. Няма никакво съмнение в това, че *канин* със значение *кания, ножница* е съществувало и преди идването на турците на Балканския полуостров (МСДРЯ, I, 1195; Granberg, *капъ*), жалко, че този факт е убягнал на съставителите на БЕР. За *канин* въз основата на тази фиксация може само да се предполага ранното наличие на лексемата в български. И двете думи са добре представени в българската литература от XIX век (РБЕ VII: 165, 197), естествено те са били в употреба и преди това. За *канин* обаче въпросът, доколко далече във времето може да се проследи употребата ѝ на българска почва, остава открит.

ларъць ‘ковчеже, кутийка’ 3586 3 гр. *λάρναξιν*; 3586 6 гр. *∅*. В текста на ЮВ се среща два пъти. Във *B* първата фиксация е глосирана: *ларце сирѣкъ въ скринѣ* (B 528r 1), което не е отразено в разчетенията към изданието (вж. П и ч х а д з е и др. 2004, I, 91). В текста на ЮВ, където гръцкото съответствие е регистрирано с три фиксации, *λάρναξ* се превежда веднъж като *кивотъ* 445a 31 и веднъж е без гр. Лексемата *скринѣ*, с която се глосира *ларъць* във *B*, е изключително рядка и архаична, среща се в Синайския евхологий, в Евр 9:4 по Ен. и Шиш. (SJS IV, 94), в Църковно сказание, Херсонската легенда и определен кръг химнографски произведения (Йовчева 2005: 149, 153) и навлиза в южно и източнославянската книжнина от българска езикова среда най-вероятно през т.нар. плисковско-преславски период (Йовчева 2005: 154, 156). Лексемата практически от самото начало предизвиква трудности у по-късните книжовниците, както южно, така и източнославянски, които или я модифицират, или я заменят с друга (Йовчева 2005: 149, 150). Трудно е да допуснем, че

източнославянизъм, какъвто е *ларьць*, е бил глосиран с достатъчно неразбираемото за средновековния книжовник *скринѧ*, при това в граматически правилната форма, а не в някакавъ модифициран вариант като *скинина* или *кринѧ* (Йовчева 2005: 148, 150). Според нас във *B* се наблюдава последната степен от лексикалната редакция на един текст, където се обръщат местата на глосираната лексема и на глосата: *скринѧ*^х ⇔ *скринѧ сирѣ*^ѣ въ *ларце* ⇔ *ларце сирѣ*^ѣ въ *скринѧ*^х. Първоначално глосата се намира на полето, след това влиза в основния текст, след което или директно се заменя и отстранява, или първо се обръщат местата и на следващ етап вече неразбираемата глоса, а не основен вариант, се отстранява⁵. Според нас в *Арх* редакцията е доведена до край, като глосата с трудноразбираемия архаизъм е отстранена. Лексемата *ларьць* етимологически възхожда към старошведското *larr* (Фасмер II, 460) и присъства и в някои паметници от български произход, като *Изб. 1076* и *Златоструя* от XIII в. (МСДРЯ II, 8), където вероятно също е плод на редакторска дейност. Лексемата се среща също и в Пролога под 30 юни (Бончев I, 251). При всички случаи наличието на глоса с рядък архаизъм, както и наличието на общославянизъм сред вариантите на превод на гръцкото понятие вече поставя под съмнение изконността на лексикалната единица *ларьць* в превода на ЮВ.

ладинникъ ‘намиращ се в лодка, пътуващ с лодка’: и *плочѣти на лодѣиникы* 419в 6 гр. ἐπι τοῦς καταπεφευγότας. Според изданието ‘гребец на военна ладия’, без гр. съответствие (Пичхадзе и др. 2004 I, 37). Обявено от издателите за източнославянизъм, явно въз основа на фонетичния облик. В изследователската част към изданието под тази статия следват дълги разсъждения как освен в евангелския текст в по-късните паметници, като напр. Синайския патерик и Хрониката на Малала, практически не се срещала лексемата *ладия*, а *кораб*. *Ладия* се било срещало 15 пъти в Манасиевата хроника, но там било само във фрази, където вече се срещало *кораб*, което всъщност и преобладавало. Съответно *ладия* била основно понятие в руската традиция (Пичхадзе и др. 2004 I, 37–38, срв. и Пичхадзе 2011: 137). От контекста става ясно, че всъщност *ладинникъ* означава не ‘гребец на военна ладия’, а ‘избягалите с лодките’ (вж. 419б 23, 35–36), освен това у Флавий никъде не става дума за военни действия по вода. В текста на ЮВ срещаме 12 употреби на същ. *ладия* и 11 на същ. *корабль* (Пичхадзе и др. 2004 II, 106, 92). Очевидно *ладийник* е най-обикновен дериват със суфикса *-ьникъ* от общославянското *ладни*. Всъщност 12 употреби на *ладия* у

⁵ Подобен тип глосиране се наблюдава и в традицията на Диалозите на Псевдо Кесарий (Милтенов 2008: 378 и сл.).

Флавий дори не надхвърлят 15 фиксации на същата лексема в Манасиевата хроника при равностоеен, ако не и по-голям текстови обем. Няма никакви основания да се смята за специфична източнославянска лексика.

лосъ ‘лос’ 367б 21 гр. ὀνάγρων. Пичхадзе го привлича като атрибуираща лексика (Пичхадзе и др. 2004, I, 27; Пичхадзе 2011: 100). Лексемата е с една единствена фиксация в превода на ЮВ. Гръцкото съответствие се среща също само веднъж в гр. текст. В *Арх* контекстът е следният: а въ едннѣ днѣ звѣрне. .лѣ. оубн копнелѣ самѣ. вепревѣ. н волнѣн. н лосѣн. В текста на Виленския хронограф вм. лосѣн стои ннѣ звѣрен: а въ еднѣ днѣ звѣрне. .лѣ. оубн копнелѣ самѣ. вепревѣ. н волнѣн. н ннѣ звѣрен. (В 541v 27). Разночетенето по *В* услужливо е пропуснато в изданието (Пичхадзе и др. 2004, I, 106), вероятно, за да не предизвиква „недоумения“ в изследователската част. Текстът липсва в отделната редакция. Явен източнославянизъм. Очевидно плод на редакторска дейност. Лексемата не може да бъде отнесена към първоначалния превод.

одвьриѣ ‘горната част на рамската на вратата’ 439а 23 двѣрїемѣ(!) гр. ὑπέρθυρα. Във *В* и в *ОР* – одвьриѣ. Във формата одвьриѣ се среща в Хрониката на Амартол, 16 слова на Григорий Богослов с тълкувания на Никита Ираклийски и цитираното място от Флавий (МСДРЯ II, 613; СДЯ VI, 82; СРЯ XII, 265). Според издателите безспорен източнославянизъм с продължения само в източнославянските езици (Пичхадзе и др. 2004, I, 31; Пичхадзе 2011: 123; ЭССЯ XXVI, 172). В руски източници се среща като *ободверие*, като е цитиран само един пример от Ипатиевската летопис (МСДРЯ II, 531, СДЯ V, 554). В речника на Дал намираме *ободверина*, докато *одверье* е маркирано като архаизъм (Даль II, 609). Речниците на съвременния руски език не включват лексемата в речниковия си фонд (срв. БАСРЯ XIII). Гръцкото понятие е употребено само веднъж в текста на ЮВ. Лексикалната единица явно калкира гръцки технически термин, за което свидетелства, както слабото му разпространение в руски, така и липсата му в останалите славянски езици. Фактът, че терминът е калка, и в не по-малка степен наличието му в текста на Хрониката на Амартол и на 16 слова на Григорий Богослов говорят по-скоро за възникването му в българска езикова среда (вж. също Станков 2004: 66), отколкото за източнославянски (според издателите още по-ограничено – севернославянски) регионализъм. Според нас няма достатъчно основания да се смята за безспорен източнославянизъм.

оплѣть ‘отново’. Среща се 13 пъти в текста на ЮВ, като най-често превежда гр. πάλιν. Среща се многократно в руски оригинални произведения. От преводите се среща в ЖАЮ, Пчелата, Житието на Григорий Арменски и др., като в превода на последното не се съдържат

русизми (Пичхадзе и др. 2004 I, 38, срв. и Пичхадзе 2011: 139). Лексемата се среща в българските диалекти (Геров III, 369, 379). Книжовното разпространение на лексемата на Балканите е слабо – среща се веднъж в Хрониката на Манасий и няколко пъти като **наопаѣтъ** ‘назад’ в Троянската повест (вж. *ХрМан* ст. 5190, Тр.пр.). И в двата паметника няма как да е плод на някакво предполагаемо руско влияние. Гр. *πάλιν* в славянската версия на ЮВ е предадено 37 пъти с **пакы**. Възможно е да е съществувало и в първоначалния превод, но вероятно голямата част от засвидетелстваните форми е резултат от по-късна преписваческа дейност. В текста на *Арх* се среща още веднъж – на л. 113с 25, в текста на *Лев VI, 4*.

прѣсѣвѣтъ ‘засада, предателство’. Среща се с две употреби в текста на ЮВ: **пересѣвѣтоу**(!) 348б 1 (във *B* с-то е изстъргано, като при това е останало празно място) гр. *προλοχίσαντι... ἐνέδρας*; **перевѣта** 359а 24 гр. ѿ. Употребява се в значение ‘засада, предателство’. В изданието формата **пересѣвѣтоу** е тълкувана като грешка, като двете употреби са под статията **перѣвѣтъ**. Последното се реша изключително в източнославянски по произход ръкописи (МСДРЯ II, 901; СДЯ VI, 367; СРЯ XIV, 218). Издателите го тълкуват като безспорен източнославянизъм, като отбелязват, че няма засвидетелствана форма с метатеза – ***прѣвѣтъ** (Пичхадзе и др. 2004, I, 31; Пичхадзе 2011: 124). Всъщност форма с метатеза вместо с пълногласие съществува, и то в *Арх*, в текста на кн. Царства – **прѣвѣтъникъ**, но със значение ‘епилептик’ и превежда гр. *ἐπίλημπος* (Тотоманова–Панева 2016: 94, 183). Не е случаен фактът, че в *Арх* и *B* едната от двете засвидетелствани форми е **пересѣвѣтъ**. Колкото и нелогична да изглежда тя на пръв поглед, единственото възможно обяснение за нейната поява е, че пред нас стои калка, мотивирана от гр. *προλοχίσαντι... ἐνέδρας*. Гр. *λόχος* означава ‘засада; отрядът, който е в засада, т.е. прави/организира засадата; сонм, събрание’, съответно *προλοχίζω* е ‘организирам/планирам засада’; *ἐνέδρας* обозначава самата засада, като най-общо може да се преведе ‘на почетно място, на трон’, като едно от значенията на *ἔδρα* също е ‘събрание, съвещание’, срв. *συνεδρία, συνέδριον*. Интересен е фактът, че в кн. Царства също от състава на *Арх* гр. *ἐνεδρα* е оставено без превод – **енедра** (Тотоманова–Панева 2016: 149). В нашия случай калката обозначаваща засадата или нейното обсъждане, респ. планиране, съдейки от формата в ЮВ от *Арх* и *B*, е звучала ***прѣсѣвѣтъ**, като в протографа на хронографа от 1262 година метатезата вече е била отстранена, а при едната от двете срещащи се форми е било

проведено и семантичното наслагване и замяна със семантичния източнославянизъм *перевѣтъ*, което означава ‘донос, измяна’ (МСДРЯ II, 901). Трябва да отбележим, че значението на източнославянизма ‘донос, измяна’ също се връзва добре в контекста. В ОР лексикалната замяна е проведена до край. Всъщност формата *перевѣтъ* и у Срезневски и от издателите се тълкува като грешна, маркирана със ‘sic!’. От гледна точка на лексикалната вариативност на превода подобни контексти в текста на ЮВ се превеждат с производни от стб. *лъсть/прѣльщати*, *таити сѧ*, *сѣхранити* (Пичхадзе и др. 2004, II, 575, 706). Разгледаната калка трябва да се тълкува като възникнала на старобългарска почва, едва ли при евентуален руски превод биха изковали подобен неологизъм при положение, че е съществувало вече близко по значение и достатъчно добре пасващо в контекста понятие. Засвидетелстваният в текста единичен русизъм (*перевѣта* 359а 24) явно не принадлежи на първоначалния превод.

потѣти/потѣтиѣ ‘обезглавявам/обезглавяване’: *потомъ же папоса потѣ* (: *потомъ*^ж *анана* *поимѧ*^ѧ и *истѧ*^ѧ *В* 530v 19⁶). и главоу его посла къ братоу своемоу Фероре въ мѣсть ивсифа 359г 20 гр. *каратомѣσας*; тако и ты *потѣтъ* (: *пожѧ*^ѧ *В* 573v 23⁷) *боудеши серпомъ нѣнымъ* 387б 38 гр. *ѳ*; и *выведе* и *противоу римлянѣ*^ѧ на *потѣтъѣ* (: *потѣти*^ѧ *В* 702г 18⁸) 461г 37 гр. *каратомѣσων*. Причастие от този глагол се среща и в ХГА – *и потѣтъ бывши лоучи съ древо*^ѧ (Истрин 1920: 497). Отделни примери се срещат и в Пролога и в Пчелата (СДЯ VII, 370). Като изключим тези примери, глаголят се среща изобилно в руски паметници (МСДРЯ II, 1308, СДЯ VII, 369; СРЯ XVIII, 37). Простият глагол *тѣти* се наблюдава веднъж във Фрайзингенските листове (SJS IV, 563). От южнославянските езици деривати от корена пазят сръбски – *ton* ‘сечене на гора’ (Miklosich:1027) – и словенски – *drvoton* и *téti, tñem*

⁶ В изданието на Мещерски стои *поима* и *потѣ* (Мещерский 1958: 197, 11), вероятно по подобие на изданието на Истрин (Istrin 1934: 50, 22), където всъщност е представен текстът от *Арх*, тъй като тази част липсва в ОР. Разночетенето не е отразено и в последното издание (Пичхадзе и др. 2004 I, 95).

⁷ В изданието на Мещерски има бележка, според която *потѣ* било поправено от по-късна ръка на *пожѧ*. (Мещерский 1958: 258, бел. к). За съжаление не разполагам с цветно копие на ръкописа, но доколкото може да се съди от черно-бялото, такава няма. Обикновено поправките се виждат достатъчно добре и на черно-белите снимки. Палеографски също не прилича ж да се отличава от написанието на останалите варианти на буквата в почерка на писача. Тази разлика също не е отразена в последното издание (Пичхадзе и др. 2004 I, 161).

⁸ *ѧ* е поправено от по-късна ръка от друга буква и е значително удебелено. Буквата *ѧ* също изглежда на поправяна, а ударението *ѧ* е значително по-тънко от останалите диакритични знаци на страницата, но за съжаление, от чернобелите копия, с които разполагам, е трудно да се каже със сигурност.

(Miklosich:1027; Фасмер IV, 66) Разночетенето, засвидетелствано във *B*, *истати* със значение *exscindo* ‘убивам, унищожавам’ е регистрирано единствено в речника на Миклошич, без пример, с референция *int 108* (Miklosich: 273), която за съжаление сред източниците му не успях да открия. Гр. глагол *καταμῆω* е само с цитираните две употреби в гр. оригинал на текста. Глаголът е явен източнославянизъм, вероятно сред южните славяни се е срещал гл. *истати*, от който следи в руската традиция не успях да открия.

продати ‘продавам’. С постулирано значение ‘наложитъ пеню, оштрафовать’ се тълкува от издателите като безспорен източнославянизъм (Пичхадзе и др. 2004 I, 36, срв. и Пичхадзе 2011: 127). Пълният контекст е: *слышавъ же иродъ скоро приспѣ. и множество ѿ галилеи оуби. и грады ихъ разори и разъграби. и зане раз’дратилица. продавъ .р̄. талантъ, взъ 3586 35 гр. εἰσπράξατο.* Цитираната фраза във *B* има следния вид: *Слышавъ ирѡ скоро приспѣ. и мнѡство ѿ галилеанъ оубилъ. и грады ихъ разорилъ и рѡграбилъ. и зане заратишѡ с нимъ. распродасть. взъ на нѣ .р̄. талантъ злата 528г 24–29.* Излишно е да споменаваме, че разночетенето не е отразено в изданието, всъщност *раз’дратилица* : *заратишѡ* с *нимъ* е отразено, но *продавъ* : *распродасть* и *.р̄. талантъ, взъ* : *взъ на нѣ .р̄. талантъ злата* не са. Въпреки явната русификация на темпоралните форми, текстът във *B* явно отразява по-коректно общия протограф. Всъщност гр. гл. *εἰσπράττω* в активен залог означава ‘вземам, изисквам’, а в медиален ‘взетото, платеното за някого/нещо’ (Liddell&Scott: 497). В случая формата, употребена в гр. текст е *ind. aor. med., p. 3, sg.* Съответно за език без медиален залог, каквито са всички славянски езици, единственият изход е да се предаде активно. Трябва да признаем, че преводът предава свободно гр. текст: в гр. текст Ирод наистина е наложил глоба на градовете. Въпреки това едва ли при *Арх продавъ* можем да говорим за специфичното източнославянско значение на глагола (МСДРЯ II, 1522; СРЯ XX, 118; Зализняк 2004: 788). Явно преводачът е превел ситуационно, както си го е представял, т.е. че Ирод е разпродал тях като роби, за което е взел 100 таланта. Всъщност практиката до момента показва, че в повечето случаи *B* стои по-близо до протографа, но за да сме стопроцентово сигурни, както вече не веднъж беше казано, се нуждаем от истинско критическо издание. В случая едва ли може да се говори за лексикален източнославянизъм.

ривифинъ ‘грахов, отнасящ се до грахово зърно’: и *моу□ ахѡу моуками невидимыми.* *точаще зерна ривифино во тинныи оудъ 446б 36 гр. ὀρόβοις.* Единствена фиксация в ЮВ. В изданието *ривифинъ* се разглежда като източнославянизъм с довода, че в южнославянската

писменост се използвало *сланоутъкъ* с позоваване на Пентковски (Пичхадзе и др. 2004 I, 38). Гръцкото понятие обозначава растение разновидност на граха, срещащо се в средиземноморския регион, с лат. название *Vicia Ervilia*. В ПНЧ същото понятие превежда гр. ἐρέβινθος ‘грах’. Лексемата е с определено литературна употреба. В руската традиция, освен у Флавий и в ПНЧ, се среща още в Студийския устав от 1193 г. и във Въпрошании Кирика (МСДРЯ III, 120). На Балканите лексемата е засвидетелствана в Пролога, в т.ч. и в Станиславовия, естествено в съответния фонетичен облик, както и в гранични български диалекти в контактната зона с гръцкия езиков ареал – *ривит*, *иривит* (Славова 2003: 267). Всъщност коментираният по-горе *сланоутъкъ* се среща в превода на Евангелието, с който далеч не се изчерпва южнославянската традиция. От друга страна, това, дали определена лексема се среща в даден текст, зависи най-вече от самия превод: явно има преводи, където се среща *сланоутъкъ* и преводи, където се среща *ривитъ*. В това отношение превода на ЮВ се наблюдава тенденция огромното количество гръцки понятия да се оставят без превод и това особено добре може да се проследи по названията на различните растения, срещащи се в текста: *лаханъ* 432в 11 гр. *λαχανείας*, *пигана* 470г 21 гр. *πήγανον* ‘седефче’⁹, *фогникъ* 351а 22 *финици* 411б 35, 419г 21, 430б 7, 430в 17 гр. *φοίνιξ*, *валъсоломъ* 351а 23 гр. *βάλσαμον* ‘балсамин, лат. *Balsamum giliadense*’, *кипръ* 430в 22 гр. *κύπρος* ‘кипър, лат. *Lawsonia alba*’, *моуровалнъ* 430в 23 гр. *μυροβάλανον* ‘миробалан, лат. *Moringa oleifera*’, *оуакинфомъ* 440б 2 гр. *ύάκινθος*, *роидълъ* 440б 4 гр. *ῥοαί* ‘нар’. Въпросната тенденция е напълно в традицията на преславските преводи, където редица понятия, преведани в Кирилометодиевската традиция, биват оставени без превод. Въпреки русифицирания си фонетичен облик *ривифинъ* не може да се смята за специфична източнославянска лексика.

страдалюбъць ‘трудолюбив човек’ (вм. *странънолюбъць* ‘почитател на чуждото; прогресивен, модерно мислещ, човек’): *страдалюбцимъ* 413а 3 гр. *τῶν φιλοκαλούντων*. С една единствена фиксация у Флавий. Според издателите безспорен източнославянизъм, означаващ ‘трудолюбив човек’ (Пичхадзе и др. 2004, I, 33; срв. и Пичхадзе 2011: 130). Първо, във *B* имаме разночетене *странънолюбцимъ* (л. 614г 4), което не е отразено в критическия апарат към изданието. Второ, гр. гл. *φιλοκαλέω* означава ‘любов към прекрасното’, а в случая ‘благороден човек’, и очевидно няма нищо общо с любовта към труда, така усърдно възпитавана у източните славяни още от най-древни времена. За да

⁹ Всички имена на растения в тази статия са според речника на Дворецки.

разберем обаче каква е връзката между *страннолюбец* и *благороден човек* трябва да разгледаме контекста, в който се срещат гръцкото понятие и славянското му съответствие: *даа разоумѣнъ страдолюбциемъ* (: *страннолюбциемъ В*). и *грамотолюбциемъ*. да выша вѣдалн римское жнтіе и вытіе гр. εἴη δ' ἂν τοῖς ἀγνοοῦσιν τῶν φιλοκαλούντων καὶ πρὸς ἐμπειρίας ἢ ἀγωγῇ τῆς Ῥωμαίων στρατιᾶς ‘вероятно познаването на римското военно изкуство би могло да бъде от полза за онези от любителите на всичко благородно, които досега не са го познавали (военното изкуство на римляните)’. Фразата е част от края на речта на Йосиф Флавий, разказваща за начините на водене на военни действия от римляните, където той не се ограничава само с излагане на военната гледна точка, но е с претенциите, че разказът му трябва да впечатли всеки благородно (= модерно, съвременно) мислещ човек. Това отправя към римското себевъзприятие, каквото очевидно Йосиф е имал, пишейки тези редове, според което римската войска се явява културтрегер за покорените народи (Michel, Bauernfeind 1959, I: 333, 457, бел. 40). В този контекст *страннолюбциемъ* съвсем коректно превежда τῶν φιλοκαλούντων като подчертава любовта към чуждото, респ. прогресивното, което в случая е римското. За пълнота трябва да отбележим, че във Волоколамския препис и *грамотолюбциемъ* липсва и Истрин, тъй като не му е бил достъпен текста на *В*, разглежда именно разночетенето от *Арх* *грамотолюбциемъ* като съответствие на гр. τῶν φιλοκαλούντων, а *страдолюбциемъ* като интерполация (Istrin 1934: 218). Вероятно *грамотолюбциемъ* се е появило вследствие на опит за сверка с гръцкия оригинал, каквито в руската традиция не са рядкост, особено когато става дума за византийски преводни хроники. Трудно е да се каже как е изглеждал оригиналният превод, фразата явно е претърпяла изменения в хода на преписване на текста, но едно е сигурно – първичното четене трябва да е *страннолюбциемъ*, а не *страдолюбциемъ*.

сѣпражнѣнъ ‘свързан’: в словосъчетанието *лоукъ сѣпражнѣнъ* 389б 5 гр. Ѳ. Според издателите със значение ‘ненатегнат лък, лък без тетива’ (Пичхадзе и др. 2004 I, 39). Среща се в следния контекст: *тако мы немощніи и слаби есмь противити сѣ римляномъ, такоже и лоукъ сѣпражнѣнъ*. Намира се в една от христологическите вставки. Не е ясно точно кога вставките са били интерполирани в основния текст, но при всички случаи те не са част от първоначалния превод. Забележителен е фактът, че словосъчетанието се среща само на това място у Флавий и в Слово о полку Игореве (Пичхадзе и др. 2004 I, 39). Не е за подминаване и фактът, че във *В* мястото е глосирано в основния текст със същия почерк –

или скривлѣ 576v 5, а в *ОР* навсякъде намираме *напръженъ* (Istrin 1934: 150), включително и в *МДА*¹⁰ – *напръженъ* 474v 31. Излишно е да споменаваме, че нито глосата във *B*, нито различенето от *МДА* са отразени в апарата към изданието (срв. Пичхадзе и др. 2004 I, 163). Конюнктурата, че означава ненапрегнат лък, се ражда в коментара към изданието на *B*. Истрин, по-точно към превода на Пиер Паскал където намираме „mais il faut sûrement lire не *напръженъ* (ou отпръженъ)“ (Istrin 1934: 151, бел. 4)¹¹. Второто издание не коментира това място, очевидно за издателя то не е пораждало никакви въпроси (Мещерский 1958: 260, 494). Глаголът *сърпрати* (сѣ) още от най-ранния период означава ‘съединя, съчетая’ (SJS IV, 331; Miklosich: 950; МСДРЯ III, 809). Етимологически погледнато *сърпрати* означава ‘свързан заедно’ (Фасмер III, 719) откъдето се развиват значения като ‘натегна, напрегна, стъгна, огъна’, възвратно ‘женя се’ и т.н. Също така и значението на гл. *сърпратити* ‘изсуша на огън’ с пример от христоматията на Буслаев в Библия от 1499 г. в текста на *Лев II. 14*, срв. и *ривифъ спръженъ* от Студийския устав от 1193 г. (МСДРЯ III, 807, 120), би трябвало да е мотивирано от семантиката ‘изкривя, огъна’ и трябва да се разглежда като итератив от *сърпрати* със значение ‘оставям да се свърже, нагъне, свие’. Такава е и логиката на българското *спържа*, но с друга степен на коренната гласна (БЕР VI, 83, 84). Нито един речник не регистрира значение антонимично на ‘свързвам заедно’, респ. ‘напрягам, натягам’. Погледнат от този ъгъл, цитираният контекст също не прави изключение, казано е: „... понеже ние сме слаби и немощни да се противим на римляните, както и натегнатият (свързаният) лък“, подразбира се – „е слаб (именно, понеже е свързан) да се противи на война, който го опъва, респ. си служи с него“. Нашето разбиране еднозначно се потвърждава и от глосата във *B* – или *скривлѣ*, и от безапелационното *напръженъ* във всички, влизали някога в научен оборот, преписи на *ОР*. Без значение е кога и къде е влязла вставката в текста на *ЮВ*, словосъчетанието *лоукъ с’пръженъ* не може да се разглежда като специфична източнославянска лексика.

¹⁰ От двата преписа на *ОР* – *МДА* и *Ч*, по които са дадени варианти в изданието, чудовският ни е недостъпен, но едва ли той представя изключение от общата картина на *ОР*. Въпросните два ръкописа не са привлечени в апарата на изданието на Истрин.

¹¹ В това отношение немският превод от 1924 на Берендс и Грас е коректен към оригинала, макар и неправилен: *Weil auch der Bogen gespannt ist, ...* (Berendts, Grass 1924: 269), букв. *Защото лъкът е опънат* (вероятно се има предвид срещу нас).

сѣдѣти в значение ‘не встъпаты в брак после смерти мужа’ се тълкува от издателите като безспорен източнославянизъм (Пичхадзе и др. 2004 I, 37, срв. и Пичхадзе 2011: 132): и видѣвъ ю сѣдѣщю архелан языкодѣржець. и на такоу похотѣ оустреми сѧ, тако свою женоу марїамни поустивѣ, а тоую пол 384в 9 гр. *χρηεῦουσαν*. Във *B* началото на фразата гласи: и видѣвъ ю сѣ (съ *OP*) архелан языкодѣржець... 569г 7. Разночетенето за пореден път не е отчетено в критичния апарат към изданието (вж. Пичхадзе и др. 2004 I, 154). Четенето в *OP* не се различава лексикално от това във *B* (Istrin 1934: 136). Явно източнославянизъмът сѣдѣти е засвидетелстван единствено в *Арх* и не може да бъде приет за първично четене.

бѣквѣнѣн градъ ‘църковен/вътрешен град, цитадела’ 351б 20 гр. τὸ ἱερόν. Лексемата е *hapaх legomenon*. Контекстът, в който се среща, е следният: арнстооулъ же нже с нимъ въ бѣквѣнѣн градъ. и премостъ нмъже съвокоуплашет сѧ внѣшнѣн градъ. и вноутренѣн разъдроушнша. Хапаксът е от частта, запазена само в хронографската редакция на ЮВ, съответно разночетенето от *B* е бѣквѣннѣн градъ. До сега в научната литература не е предлагано задоволително тълкуване на това място. В изданието на Истрин, в бележка под линия то се тълкува като грешка и се предлага четенето вноутрѣннѣн, докато Берендс възстановява църкѣвѣннѣн (Istrin 1934: 22). Мещерски в своето издание на ЮВ обяснява същото място като ‘боковой’ (Мещерский 1958: 533), вероятно изхождайки от географското местоположение на Храма, който се пада от източната страна на града Иерусалим. Пичхадзе и колектив не го коментират, но в речника към изданието предлагат в скоби конюнктурата на Берендс (Пичхадзе и др. 2004 I, 77, 711). Всъщност коренът *BG е широко застъпен в тюркските езици и най-общо означава ‘господин, господар, вожд, предводител, княз, принц, велможа, съпруг’ и т.н. От този корен е засвидетелствано образуването *bek* ‘firm, solid, stable’, срещащо се в най-ранните уйгурски рунически надписи, възхождащи към третата четвърт на VIII в. (Clauson 1972: 323). Древноуйгурският език също принадлежи към западната група тюркски езици, към която принадлежи и езикът на прабългарите. В този случай бѣквѣнѣн градъ трябва да се разглежда като синоним на твърдѣн градъ. Другата евентуално възможна етимология на корена отвежда към иранското *baγa, откъдето е и славянското богъ и прабългарското баганнъ/богоннъ. Смята се, че това е една от ранните ирански заемки в тюркските езици. Според вокалната хармония, действаща в тюркските езици от *baγa да стане *beg е напълно възможно, а обеззвучаването на консонанта *g* - *k* във

финална позиция е характерно за западния клон на тюркските езици, към който, както вече споменахме, се отнасят и останките от езика на прабългарите. В този случай притежателното прилагателното **вѣкъвънь** би трябвало да е образувано от незапазено съществително **beku* по *й-* основи със значение ‘дом на господата, култова постройка’. От основата **bekъv-* посредством суфикса *-ънь* е образувано прилагателно **вѣкъвънь**. Типът прилагателни на *-ънь* не е толкова широко застъпен в старобългарски, колкото този на *-ънъ*, но примери има достатъчно: **господънь**, **вѣнѣшьнь**, **долънь**, **срѣдънь**, **вѣчѣрашьнь**, **кромѣшьнь**, **древънь**, **врѣховънь**, **овънь**, **вѣнѣжърънь** и др., всичките от КСП (подробно вж. Sadnik–Aitzetmüller: 195, 196). В този случай образуването трябва да се възприема като синоним на **цркъвъвънынъ градъ**. В чисто културологичен план Соломоновият храм, не е могъл да бъде обозначен с известният ни от старобългарски прабългаризъм за нехристиянски храм **капниѣ**, тъй като е обиталище на Бог-отец и не спада към категорията на езическите храмове, маркирани с това понятие. Това мотивира появата на лексема от друго семантично гнездо. Също така бихме искали да отбележим, че през християнското средновековие словосъчетанието **вѣкъвънынъ градъ**, отнасящо се точно до Йерусалимския храм, би могло да възникне единствено в среда, където славянският и тюркският езиков континуум не са в политическа и най-вече верска конфронтация. Такива условия се наблюдават само на славянския юг. Естествено, предложените тълкувания са условни до намиране на допълнителни данни.

воинны ‘боен’: **ѣнъ** **воинны** 457в 26 гр. **φοῦριον**. Лексемата е *harax legomenon*. Среща се в контекст, отнасящ се до Соломоновия храм, където се казва, че ако евреите се бият от храма, то той трябва да бъде запален, защото не е храм, а бойна кула. Прил. **воинны** не се фиксира от лексикографските справочници. У Флавий се среща само веднъж. В южнославянските езици прил. се среща именно в това си значение (Геров I, 61). В източнославянски то развива други значения – ‘ударен, бит, счупен, разбит’ (срв. Даль I, 108).

врѣньстѣць ‘тежковъоръжен войн’: **вранистарѣць** 413а 36 (: **вранистрѣць**, поправено, вероятно от **вранистарѣць**, *B* (= *Вил*), **вронитѣць** *V*, **вронистѣць** *M*, *S*, **грѣнистѣць** *B* (= *Vars*)¹²) гр. **ὀπλιτικὴ μοῖρα**. Лексемата не е засвидетелствана по лексикографските справочници. Не се среща в оригинални руски произведения. От стб.

¹² Разночетенията от *OP* са по I s t r i n 1934: 218.

врѣнь, -и по *i*-основи, срв. н врѣни акы о҃жн нзвнты в' наже шелѣченъ вѣпаше *Арх* 220с 20 в текст на *Цар I. 17, 5*. От вариантите се вижда, че явно от самото начало е предизвиквала проблеми у преписвачите, които са се стараели да я направят по-разбираема. Другото за момента известно ми място, където е фиксирана дадената лексема, е Хрониката на Амартол, също и в състава на *Арх* – прнставн коѣмоу҃жо слоновн. ꙗ҃д. мѣжѣн врѣньстѣць 345с 8 (срв. Истрин 1920: 203). Мещерский, а след него и Пичхадзе, явно подведени от по-късия фонетичен вариант в изданието на Истрин възстановяват като основна формата *врѣнистѣць* (Мещерский 1958: 503, Пичхадзе и др. 2004 I, 726).

врѣтѣлицѣ ‘ръжен’: *вертелища* 459а 4 гр. τοὺς ... ὀβελοῦς. Лексемата е *harax legomenon*. В източнославянската традиция не се среща. Регистрирано е от СРЯ като *вертлище* с единствен пример от Флавий със странното пояснение „Заостренный металлический жезл (втыкавшийся в крышу для защиты от птиц), копье“ (СРЯ II, 99). Подобно пояснение няма нито у Даль, нито в СРНГ. Суфиксът *-ище*, като неутрален формант е особено добре застъпен в старобългарски, срв. *капище*, *жо҃пище*, *сѣньлище*, *жилище*, *пасище* и т.н., както и в съвременния български, срв. напр. *летище*, *сметище*, *почивалище* (употребява се ок. Рилския манастир). В руски тези лексеми имат изключително книжовен характер, докато наставката *-ище* там обозначава особено големи предмети – *амбарище*, *арбузище*, *бычище*, *мужчинище*, *комарище*, *чудище* и т.н. Близката лексема *врѣтѣло* с гр. съответствие *ὀβελός* е засвидетелствана в български препис на пролога (Miklosich: 77).

вѣсхытѣникъ ‘грабител’: *вѣсхитници* 408г 30 гр. οἱ ἀρπάσαντες. Лексемата се среща само в Пандектите на Антиох, както в руските, така и в сръбските преписи на текста (МСДРЯ I, 430; Miklosich: 111). В КСП се среща под формата *вѣсхыщѣникъ* (SJS I, 348). В оригинални източнославянски произведения не се регистрира. У Флавий само с тази фиксация.

вѣзврѣстити ‘предизвиквам, раздухвам’: да не вѣз’врѣстѣтъ на флора на вѣзлѣпичьноу҃ю гаростъ 401г 16 (: вѣвратѣ В, вѣзострѣтъ ОР) гр. μὴ ... ἐρεθίζειν. *Harax legomenon*. *вѣзострѣтъ* се среща само на това място в ОР, което означава, че и в антиграфа употребата на *вѣзврѣстити* е била единична. В изданието се тълкува като грешка вм. *вѣзострѣти* (вж. Пичхадзе и др. 2004 I, 772). Глаголно образувание от прасл. *врѣти, *врѣж*, откъдето имаме и същ *врутец* ‘извор’, тълкувано от Фасмер като запазено само в руски с цитат от Срезневски (Фасмер I, 362). Съществителното *врѣтѣць* е регистрирано с един

единствен пример от празничен миней от XV в. в следния контекст – *источнѣ прѣдѣти и оѣциню врѣтѣ* (МСДРЯ I, 316). Същата лексикална единица, но с основна форма *врѣтѣкъ*, отново с примера *врѣтѣ*, без контекст, намираме и у Миклошич, но вече с две употреби – от Служебен миней от втората половина на XI – XII в. от публичната библиотека в Санкт Петербург, цит. по Востоков, и от *Pamatki hlaholskeho pismenictvi* на Шафарик, с паралел сръб. *vrutak*. Освен това в същия речник намираме и прил. *врѣтъ*, но вече със значение ‘с жесток нрав, яростен в битка’, примерът е от *Азбуковник и сказание о неудобь познаваемых речах*, руски речник от средата на XIX в.¹³, където лексемата е обяснена чрез прил. *воѣ* (Miklosich: 690). Най-вероятно в двата лексикографски справочника е цитирано едно и също място от служебния миней. Примерът у Шафарик явно е от хърватската глаголическа писменост (в противен случай би трябвало да е регистриран в SJS), а това (появата едновременно в ранен служебен миней руска редакция и хърватската глаг. книжнина) автоматично ни отвежда към Кирило-Методиевата традиция. Старобългарският облик на думата трябва да е бил *врѣтъць*, съотв. *възврѣстити*. В текста на Флавий е единствената в ръкописната традиция фиксация на значението ‘с жесток нрав, яростен в битка’. Фактът, че глаг. не е бил разбиран от преписвачите и заменян, дори и във *B*, който обикновено пази еднакво с *Арх* четене, е достатъчно показателен. Освен това засичането на корена със суфикса е подобно на това в *клѣстати* – *врѣтъ* → *врѣстити*, **klъt-* → *клѣстати*.

градъница ‘градска стена, вал, укрепление’: градъници 4296 27 гр. *τὸ τεῖχος*. В това си значение лексемата е *hapaх legomenon*. Среща се и в ХГА (МСДРЯ I, 576), където превежда гр. *ἄρκλα* от лат. *arcula* и означава ‘сандъче, по-голяма кутия’ (Sophocles: 248).

доброрастѣнъ ‘добре израстнал, с добро телосложение’: финици *иже подлѣ ѿрдана*. *доброрастни сътъ* 4306 8 гр. *εὐθαλεστέρους*. Лексемата е изключително рядка. Среща се 4 пъти в Манасиевата хроника – *авлани доброрастныѣ* (*ХрМан*, ст. 49), *доброрастныихъ дрѣвесохъ* (*ХрМан*, ст. 4257), *юноша бѣ доброрастенъ* (*ХрМан*, ст. 4406), *събравъ мжжж ратны, шлѣмоносца и копѣнныкы, мжжж испоины тѣломъ, доброрастенъ възрастѣ имѣшимъ тѣла* (*ХрМан*, ст. 6225) (срв. Miklosich: 166). В руските исторически речници лексемата е засвидетелствана в СРЯ с цитирания от нас контекст от ЮВ, с пример от т.нар. *Иное сказание*, текст с неясен произход, преписът е от 17 в., отнася се до растение (*Аки доброрастное и доброцвѣтоущее древо*) и в Никоновската летопис, явно в цитат от

¹³ За Азбуковниците и съдържащите се в тях старобългаризми вж. Милтенов 2008: 380.

Манасий – *собравъ мужа ратныа, шлемоносца и копейники, мужа исполины тѣломъ и доброрасты возрастомъ* (СРЯ IV, 266). СДЯ цитира и един пример от Пчелата (СДЯ III, 12). Подобни композити са изключително характерни за старобългарската книжнина, срв. в Хрониката на Малала, на която първите 10 книги са запазени именно в *Арх – доброносънъ, доброгласънъ* (среща се 2 пъти и у Флавий 412б 19, 445а 40), *доброобразънъ, добротѣлесънъ, доброходънъ* (Пеев 2006: 288).

добростъмѣшънъ ‘добре смесен, умерен’: *анеръ же еѡ добросмешенъ* 419г 17 гр. τὸ εὐκράτον. Лексемата е *harax legomenon*. Не е фиксирана в познатите ми лексикографски наръчници. Типът композит е характерен за ранната старобългарска книжнина, вж. *доброрастънъ*.

дъвооумиѣ ‘двоумене’: *дъвооумиѣ имѣша ѡ тои врани* 431в 37 гр. μετέωροι ... ὄντες; *двооумиѣмъ* 428б 15 гр. διχονοία. Лексемата се среща още в Житието на Теодор Студит и в Словото на Иполит Римски за Антихриста (МСДРЯ I, 647; СДЯ III, 116). СРЯ цитира и един руски контекст от XVII в. (СРЯ IV, 187). Явно в ранния период не се среща в източнославянската книжнина. Глаголът *двоумя се* и до сега съществува в българския език, а в историческите речници е засвидетелстван само по тълковно Евангелие от XVI в. (МСДРЯ I, 647; СРЯ IV, 195). *двооумиѣ* се среща също и в 1 Цар 28:23, в текста на *Арх – двоумислиѣ* 228а 2 (Тотоманова-Панева 2015: 228).

кѣстати ‘злословя, клеветя’: *кѣстахоу* 347б 26 гр. ἐνεσκευάσαντο. Във *B* е поправено от по-късна ръка на *кѣвѣтахоу*. Лексемата е *harax legomenon*. Тази част от текста не е запазена в *ОР*. Нито Срезневски, нито СДЯ или СРЯ регистрират лексемата. Вероятно производно от праслав. **kľk-/ *kľt-* (ЭССЯ X, 79). Подобен словообразователен модел се наблюдава и при *възврѣстити*, вж. по-горе. Вероятно лексемата представлява регионализъм, особено отчитайки литературния характер и разпространение на псл. **kleveta*, както в южно, така и в източнославянския езиков континуум (ЭССЯ X, 14 и сл.). От друга страна, гр. ἐνεσκευάζω букв. ‘приготвям, украсявам’, тук ‘измислиците (вж. *притѣча*), които лошите хора бяха наговорили пред царя’ е в един семантичен кръг на *ковладя, кова, кѣцям, дробя* (срв. жаргонното *бяха надробили*) и т.н. В тази връзка вж. и литературно засвидетелстваните *кѣцям лук (сол) на главата на някого*, както и диалектното *кѣцям си зѣбите <като празна воденица>* ‘прекалено много говоря, и то обикн. празни приказки или без полза, безсмислено’ (РБЕ VIII, 432, срв. и БЕР III, 192).

отъшити, -шибѣ, -шибѣши ‘откъсвам, отхвърлям’: ѿшибѣ 414в 19 гр. ἀπορρήξαι.

Формата за прост аорист е засвидетелствана само у Флавий. Срезневски възстановява глагол отъшивити с пример от I Псковска летопис: два мѣсѣца на небеси въ ноци и оударили сѧ влѣстѣ и один ꙗ другою хвостѣ отшибѣ и тотъ мѣсѣцъ отшивенон хвостѣ приволокъ къ себѣ... (МСДРЯ II, 823). Всъщност и двете регистрирани форми би трябвало да са от гл. по I спр. Ако бяха от гл. по IV спр., първата трябваше да е или отъшивилъ, ако я възприемаме като мин. деят. II прич., или *отъшивль, ако приемем, че е рядка форма на мин. деят. I прич. Формата за прост аорист от този глагол, дори и във 2. и 3. л. е изключително рядка и не се среща в руската традиция. Обикновено се използват аналогични форми от отшивити, отшивнѹти, ꙗшивити, ошивити и т.н. (СДЯ VI, 302; СРЯ XIV, 68). Самата форма отшибѣ, както и *ушиб*, *приволок* и т.н., следва да се разглежда като усечена форма на мин. деят. II прич., срв. ж.р. *ушибла*, *приволокла*. Несв. в. на възвратния гл. отъшивати сѧ (преходния гл. е засвидетелстван с една фиксация и у Флавий – ѿшибахѣ 414г 37) се регистрира у Миклошич по описа на Горски и Невоструев със следния пример: (отъшивати сѧ) въ ноци (Miklosich: 543). Не е изключено цитираното място да е по-древна фиксация на контекста, даден и у Срезневски (вж. по-горе). По-пълно е засвидетелстван коренът с представка по-, срв. *пошивати*, *пошивение*, *пошивенъ*, *пошивести* (с пр. *пошиветъ*), с най-ранна фиксация в Шестоднева на Йоан Екзарх (Miklosich: 653), както и безпрефиксални образувания като *шиба*, *шибало*, *шибати*, *шивение*, *шивенъ* с примери от Шестоднева, Супр., 4 слова против Арианите на Атанасий Александрийски и Михановичевия хомилиар (Miklosich: 1133). *пошивенъ* е засвидетелствано и в Хрониката на Африкан, което трябва да се разглежда като закономерно при положение, че най-вероятно неин преводач и съставител е Йоан Екзарх (Тотоманова 2014а: 364). *пошивати* и *пошивение* са сравнително добре застъпени и в руската традиция (срв. СДЯ VII, 415; СРЯ XVIII, 84).

оцрѣкъвънъ ‘околохрамов, намиращ се около храма’: и до двєрїи и ниже възможно бѣ вълазити къ храмоу оцрѣквнымъ (: къ храмѣ ѡцрѣквныѣ В) 458а 20 гр. εἰς τοὺς περὶ τὸν ναὸν οἴκουσ околохрамови постройки. Лексемата е *hapax legomenon*.

пицаль ‘очарование, вълшебство’: пицалию 386а 20 гр. ἰύγγι. В това си значение лексемата се среща само у Флавий. В значение ‘музикален инструмент’ се среща още от най-древния период (SJS III, 44), а в руската традиция изключително в паметници с

южнославянски произход – Тълкуванията към Псалтира на Теодорит Кирски, старозаветните пророци, Златоструя, Григорий Богослов и т.н., откъдето получава разпространение и в руски паметници, напр. Мерило праведное (МСДРЯ II, 945; СДЯ VI, 406). В преносно значение ‘глас’ – в Ягичевите миней (пак там). Лексемата се среща още веднъж в *Арх* в текста на Дан 3:15 на л. 291d 31. На руска почва с появата на огнестрелните оръжия думата, която вероятно сред източните славяни в това си значение никога не е била особено популярна, развива друго значение – ‘старинна тежка пушка с фитилно запалване и предно зареждане’ (СРЯ XV, 64), съответно руските редакции на Библията заменят лексемата на *свирель*. Разликата съществува и до ден днешен – в руския синодален превод стои *свирель*, в българския – *пищялка*.

пласма ‘с плоската страна на меча’ 427г 8 гр. ἀπεστραμμένοις (τοῖς ξίφεσι), букв. ‘с обратната страна (на меча)’. Среща се в следния контекст: ἃ на .δ̄. вѣннмахоу мечѣ. н̄ бѣахѹтъ ѿ по шѣамъ плѣсма. н̄ вѣгнаша а ѿ соудница. Пичхадзе го определя като наречие под въпрос и възстановява основна форма *пласма*. Думата *плаз* (бълг. *плаз*, *плазица*, *плажица* (РБЕ12, 480; Геров 4, 38) сръб. *плаз* (РСКЈ IV, 447), слов. *plaz* (SSKJ III, 626), рус. *полоз* (СРНГ 29, 104; САР IV, 977)) я има в повечето славянски езици и обозначава онази част от ралото, която се влачи по земята и служи като опора на палешника, който е и прикрепен за въпросния *плаз*, от общослав. **polzъ* ‘палешник’ (ЭССЯ 15, 39). Освен това също може да означава ‘долна плоска дъска на дъното на лодка’ – бълг., ‘долна ходова лайсна/шина на шейна’ – бълг. сръб. рус., ‘следа, диря на шейна’ – рус. У Геров в допълненията намираме *пласа* ‘одрана ивица кожа; късо сплескано месо – рибица’. Тука следва да се споменат и сродните словенски форми *pláziti* ‘точа нож’, *opláziti* ‘дера кожа’ (ЭССЯ 15, 39; Тасева 2005: 460, бел. 9). Очевидно е, че става дума за производни от корена **plz*, който в различните си деривати развива значения от *пльзя* до *пльзгам се*, *пльськ*, *пласт*, *острие* и т.н. *пласма* у Флавий за момента е *hapaх legomenon* със значение ‘обратна, нерезеща, плоска част на меча’. Значението е мотивирано от формата, която е дълга и тясна като ивица. Самата форма следва да се тълкува като тв. п., дв. ч., последното мотивирано от това, че всеки меч има две (плоски) страни. От единствения наличен пример е трудно да се каже дали звукът -с- се дължи на някакво обеззвучаване по аналогия или е изконен, поради което като изходна бихме могли да възстановим формата *плазъ/пласъ*, вероятно от м.р. по *i*-основи, макар че не е изключено да е и от ж.р., изхождайки от бълг. *пласа*. Възможно е форма със -с- да се е обобщила за плоската страна на меча, т.е. това, което при коването се прави на *пласт/ивица*.

Изхождайки от факта, че лексемата е хапакс можем да я отнесем към най-древния пласт лексика, отразен в превода на ЮВ. Поради липсата на достатъчно данни, за момента тя не може да бъде привлечена в полза на каквато и да била атрибуция на текста.

подъвои тук: ‘страничната част на рамката на вратата’ 459в 3 гр. *κατάπηγας*. Засвидетелствано в Паримейника и в Беседите на папа Григорий върху Евангелието (SJS III, 104). Освен това – в Михановичевия хомилиар и в Александрията (Miklosich: 597). В руската традиция лексемата се среща само в т.нар. църковнославянски паметници и в препис от XIV в. на Мерило Праведное, особено често се среща в превода на различни старозаветни книги (МСДРЯ II, 1051; СДЯ VI, 545). В руски развива други значения (вж. СРЯ XV, 223).

притъча ‘клевета’: и оуби притъчую свою 347б 25 гр. *ἐκ διαβολῶν*. В значението ‘клевета’ само на това място у Флавий. Не е описано по речниците. Семантично стои близо до значението ‘упрек’ (също хапакс) от Беседите на папа Григорий Велики върху Евангелието (SJS III, 319), както и до ‘указание’ от XIII слова на Григорий Назиански от XI в. (в цит. от Цар. I, X.11) и ‘посмешнице, предмет на хорски приказки’, срещащо се в Псалтира, у пророк Еремия и в ХГА (МСДРЯ II, 1482, 1483).

разрачєнїе ‘метеж, въстание’: разрѣчєнїѧ 438в 18 гр. *νεωτερισμῶ... και στάσεως*. Лексемата е *hарах legomenon*. Глаголът *рачити* е засвидетелстван още в най-древните славянски преводи (SJS III, 629). В източнославянската традиция производните от него се срещат само в ръкописи с южнославянска подложка, в оригинални руски произведения се наблюдават единични фиксации след XVI в. (МСДРЯ III, 110, 111; СРЯ XXII, 119–121).

синьничъ ‘отнасящ се до бояджия на сукно’: третѣмъ же идетъ ѿ коннаго сна... и до црьскѣи пещерѣ идеже гробѣ синничѣ 438в 13 гр. *κατὰ τὸ τοῦ Γναφέως προσαγορευόμενον μνημα* – букв. ‘... до т.нар. гроб на бояджията на сукно’. Прилагателното е *hарах legomenon*. Явно със синия цвят се е свързвало както боядисването на тъкани, така и всичко, което е променяло или му е бил променен цветът към по-тъмен, срв. *синѣта* ‘висон’¹⁴ *Изб 1073* (СРЯ XXIV, 149), *синѣта* ‘син вълнен плат’ *Изх XXVI,1* (*Арх 103а 27* и след това многократно), и да *възмоутъ ѡдежю синю*. и да покрѣютъ свѣтнло *Числ IV,9* (*Арх 128d 11*), *нерѣнже сѣнчѣ синецѣ* *вѣше* ‘негър’ *Алекс* (*Арх 139с 35*). Въпросният тип семантика е застъпен добре както в български, така и в руски, но по-скоро тези употреби могат да се определят като характерни за преводните и т.нар. църковнославянски паметници (Станков 2002: 30, 69, 72). В

¹⁴ Първоначално висонът е можел да бъде само в различни оттенъци на синия цвят.

оригинални руски произведения деривати от това семантично гнездо на **синь** се срещат след XVI в.

синѣти ‘боядисвам в тъмен цвят’: **такѡ не подобаетъ имъ на ирода оуповати стара соуща. и възъстоудна. и синѣюща** власы своими. да сѡ гавлетъ млѧ всегда 370в 7 гр. βαπτομένω ‘боядисвам в по-тъмен цвят’. В това си значение лексемата е хапакс. В по-късната руска книжнина се среща възвратният глагол със значение ‘синея се’ (СРЯ XXIV, 149), което не може да се определи като специфично (срв. Геров V, 165). Лексемата принадлежи към семантичния кръг, описан в предишната статия. Като цяло разглежданият семантичен кръг е добре застъпен в *Арх.* Вж. **синьничъ**.

скоровратънъ ‘подвижен, гъвкав, повратлив; лесноуправляем’: **скоровратно** 412г 25 гр. εὐστροφοί. Лексемата е *harax legomenon*. Засвидетелствана е единствено в СРЯ с примера от Флавий (XXIV, 243). Композитите с първи компонент **скоро-** са достатъчно добре застъпени и в руския и в българския езиков континуум (SJS IV, 90, 91; МСДРЯ III, 382 и сл.; СРЯ XXIV, 242 и сл.; Геров V, 175 и сл.), но самият факт, че лексемата е хапакс, по-скоро насочва към най-древните пластове на езика. Статистически погледнато, най-малко композити със **скоро-** има в КСП (2), най-много цитира СРЯ (над 40, срещащи се както в руски, така и в паметници с южнославянски произход). В това отношение, доколкото това въобще може да бъде релевантно, Флавий със своите 4 композита от разглеждания тип стои по близо до КСП.

скороконъчънъ ‘краткотраен’: **скороконечно** 376а 25 гр. συντομον. Лексемата е *harax legomenon*. Засвидетелствана е единствено в СРЯ с примера от Флавий (XXIV, 244). Сложна дума с първи компонент **скоро-**. Вж. **скоровратънъ**.

скоропрѣмѣнниѣ ‘лековерие’: **скоропрѣмѣнниѣ** 371б 3 гр. ὀξύρροπον. Лексемата е *harax legomenon*. Не е засвидетелствана в лексикографските справочници. За сложните думи с първи компонент **скоро-** вж. **скоровратънъ**.

стражициѣ ‘страж, пазител’ 432г 23 гр. σκοπός. Среща се изключително в паметници, възникнали на славянския юг – 13 слова на Григорий Назиански, Златоструя, ХГА, в редица книги от Стария Завет и т.н. (МСДРЯ III, 534; XXVIII, 125). Вж. **врътъблициѣ**. В *Арх* се среща още веднъж в състава на III Цар. XV, 22 – **стражица** 262а 7.

стражъва ‘охрана, пазене’ 425в 17 гр. φρουρά. Среща се в Пс 76, 5 по Синайския и Болонския псалтир и по Погодинския и Лобковския паримейник (SJS IV, 173). В източнославянската книжнина се среща и в оригинални произведения, най-често като алюзия на този стих от псалтира (МСДРЯ V, 534).

стрижъць ‘бръснар’: стрижъць 373г 5 стрѣжъць 373в 38 стрижца 373г 19 гр. κουρέυς. Лексемата се среща само у Флавий (МСДРЯ III, 548, 567; СРЯ XXVIII, 167). В руската традиция се използва *стригольникъ*. Основателят на едноименната руска ерес дякон Карп е бил бръснар (СРЯ XXVIII, 166).

съкрада, крада ‘жертвеник’: съкрадъ 400г 32, крадъ 401а 3 гр. γάστραν (καταστρέψας). В гр. текст става дума за обърнато тумбесто гърне (Sophocles: 325), използвано като жертвеник. Славянският превод е еднозначно ‘жертвеник’. Фонетичния облик съкрада се среща изключително в преводни и оригинални паметници от български произход – Златоструя, сб. Маргарит, Пролога, Мъчението на Акиндин (МСДРЯ III, 390; СРЯ XXV, 15). крада също се среща изключително в паметници с българска подложка – Изборника 1073, 13 Слова на ГрНаз от XI в., Йоан Екзарх и др. (МСДРЯ I, 1310; СРЯ VIII, 5). Известна е също така една употреба на лексемата в ПВЛ (СРЯ VIII, 5), но в случая явно става дума за книжовна употреба на понятие, остаряло и непонятно за преписвача (ЭССЯ V, 59). В КСП крада се среща три пъти в Супрасълския сборник (SJS II, 58). Основното значение на думата е ‘огън, жертвен огън, погребален огън’, като коренът се извежда от и.-е. *krēdo-, *krēdā с съсъществуващ прсл. вариант *korda и евентуално влияние на корена *kolda → клада, тъй като и в двата случая става дума за определен тип подреждане на дърва (ЭССЯ V, 59). Представката съ- в инварианта съкрада според нас трябва да се разглежда като аналогичния формант в думата съмрътъ (за смърт вж. Фасмер III, 685), а именно като съответствие на ст.-инд. *su-* и гр. εὖ-, т.е. съкрада първоначално би трябвало да е означавало добрия огън или жертвения огън, съотв. жертвеника. Нашето предположение се ситуира особено добре в семантичния кръг *погребален огън – собствена смърт* – както естественната, съвременната смърт е добра, така и погребалният огън при такава смърт вероятно е бил маркиран със форманта **su-*.

сынъ, сынънь ‘кула’, ‘отнасящ се до кула’. Лексемата е прабългаризъм, в текста на Флавий сынъ се среща 67 пъти, а прилагателното сынънь – два пъти (Π и χ а д з е и др. 2004 II, 395–396). Превежда гр. πύργος. В КСП е засвидетелствано многократно в Супрасълския сборник (SJS IV, 371, 372). В източнославянската традиция се среща изключително в

паметници от български произход – в редица древни преписи на Битие, у пророк Йезекия, в Песен на песните, Синайския патерик, Златоструя от XII в., Шестоднева на Йоан Екзарх, Християнската Топография и др. (МСДРЯ III, 874; СРЯ XXIX, 136). В състава на *Арх* се среща неколkokратно в текста на *Бит 11:4, 8* (С л а в о в а 2010: 34).

съць ‘урина’. Среща се във формата за р.п. ед. ч. *ѡа 471a 11 гр. оѡров*. В *ОР* – сца. В източнославянската писменост лексемата се среща в Житието на Андрей Юродиви и в поучението на архим. Теодосий за Латините (по МСДРЯ), като алюция на IV Цар. 18:27. Всъщност една от най-ранните ѝ фиксации е в IV Цар. 18:27, като с този контекст влиза практически във всички руски и църковнославянски речници, като започнем от Срезневски и стигнем до Атанасий Бончев. В МСДРЯ е фиксирана с по-късната източнославянска, вероятно новгородска, форма *съць*, но с бележка, че в древните ръкописи е *съць*. Даль дава само глагол *сечься*, като отпращам към *сѣць* и контекста от Царства. В Царства от *Арх* формата е с хиперкоректен *ѡ* – *сѣць 279b 3* (Т о т о м а н о в а – П а н е в а 2016: 106). Примерът от Флавий е изключително интересен, тъй като след изпадането на слабия ер е настъпила характерната за старобългарския език асимилация на *с+ѡ* → *ѡ* от типа *вѡицислѣнь*. Вилненският хронограф представя същия асимилационен процес, което говори в полза на първичността на формата. Наличието на асимилация говори за древността на текста, която принципно никой не оспорва, и не на последно място, в полза на възникването и битуването му в южнославянска езикова среда.

трьноградънь ‘отнасящ се до горния град, до цитаделата’: *трьноградънь* 405b 40 гр. *ѣк τῆς ἄνω πόλεως*. Лексемта е *harax legomenon*, пази се само в *Арх*, останалите представители на традицията дават *горьноградны*. Пичхадзе в речника към изданието го дава в статията под *горьноградны*. *Трьньнь* и *трьновъ* като топоними са добре засвидетелствани на територията на Балканите още от предписмения период (V a s m e r 1941: 53, 76, 84, 196, срв. и Miklosich: 1007). Към същия корен възхожда и етимологията на *Трън* и *Търново*, като обикновено се разглежда като ‘трънливо място’ (V a s m e r 1941: 53, 76, 84). В нашия текст явно е в значение на ‘труднодостъпен’, което е и по-логичното като тълкуване за названието на столицата на Второто българско царство. В руската традиция отсъства, явен балканизъм¹⁵. Всъщност не бива напълно да се изключва възможността *трьноградънь* да се е появило като поправка на евентуална хиперкоректна форма на *горьноградны*, в *Арх*

¹⁵ В случая под *балканизъм* се има пред вид лексема, характерна за балканските славянски диалекти.

изобилства от хиперкоректни форми и особено при сонантичните *p* и *l* (Янакиева 1991). В ЮВ има само един случай на хиперкоректна форма от горънъ: горънѣи 471г 26 (от общо 14 фиксации) и то в неясен контекст без гр. съответствие.

тѣлицѣ ‘тяло; идол, истукан’: и народъ акы велико телицо (!) 435г 15 гр. σῶμα, телициѣиъ 400в 29 гр. ἀνδριάντας. Трудно е да се каже дали в първия случай е отразена старобългарската неутрална наставка -ице, или руската наставка за преувеличение¹⁶. Изхождайки от идеята, че все пак признакът *големина* е заложен в прилагателното *велико*, сме по-склонни да смятаме, че е представена старобългарската наставка. В значение на ‘идол, истукан’ се среща само в южнославянската традиция и в паметници от български произход – в превода на Царства и в Огласителните поучения на Кирил Йерусалимски (Miklosich: 1023; МСДРЯ III, 1091; СРЯ XXIX, 276). В текста на Царства от *Арх* също: I Цар 12:10 телициѣиъ (216d 13), IV Цар 3:2 телица (267a 27).

тѣлохранѣиъ ‘телохранител’: тѣлохранци 409а 7 гр. σωματοφύλακες. Лексемата е *harax legomenon*. Лексемата се регистрира само в СРЯ с контекста от Флавий (СРЯ XXIX, 282). Изхождайки от факта, че е хапакс и от словообразователната наставка -ѣиъ, особено продуктивна през цялото средновековие на Балканите, мисля, че можем да отнесем лексемата към старобългарския период.

оуганѣти ‘отгатна’: но не оуганѣша ꙗже хотѣше быти 427а 10 гр. κακοὶ ... ἦσαν ... στοχασταὶ καὶ κατεμαντεύοντο. Глаголът е *harax legomenon*. Среща се във всички преписи на ЮВ. Инхоатив от *оуганати. У Миклошич намираме простия глагол *ганати* ‘propone’ с отправка към хърватската глаголическа традиция (Miklosich: 126). Глагол със същото значение и подобен фонетичен облик *гадати/гатати* е добре засвидетелстван и в руската традиция и на Балканите (SJS I, 391; МСДРЯ I, 507; Miklosich: 125). От разглеждания тук корен са засвидетелствани и съществителните *ганание*, *гананѣство*, и прил. *гананѣнъ*, срещащи се в Псалтира, XIII слова на Григорий Назиански, Хрониката на Георги Амартол, Хрониката на Георги Кедрин и Огласителните поучения на Кирил Йерусалимски (МСДРЯ III, 1131; Miklosich: 126). Според речника на Миклошич глагол *оуганити* се среща в руските азбуковници¹⁷ (Miklosich: 126). В този фонетичен облик (с -н- в корена) не се наблюдава в оригиналната руска книжнина. Вероятно глаголът може да бъде отнесен към Кирило-

¹⁶ За наставката -ице в руски и български вж. врьтѣлицѣ.

¹⁷ За азбуковниците и архаичната преславска лексика тълкувана в тях вж. Милтенов 2008: 380.

Методиевската традиция, а в текста на Флавий би трябвало да е попаднал на българска почва.

оудрънъ ‘отнасящ се до хидра, хидрен’: оудърни главы 376а 26 гр. τῆς ὑδρας. Притежателно прилагателно от *оудра. Лексемата е *harax legomenon*. Не е засвидетелствано в наличните лексикографски справочници. В речника към изданието лексикалната единица е възстановена като оудрънь. Всъщност формата оудърни би следвало да се разглежда като плод на хиперкорекция, с каквито е пълен архивският препис (вж. Янакиева 1991, 1993). От друга страна, по-логично е в случая да се предполага форма с наставка -ънъ, тъй като в старобългарски, а също и в староруски, като изключим може би потрібънь (Srezniewski, A tergo: 286), нямаме нито едно прилагателно от същ. по *a*-основа с наставка -ънь (Sadnik–Aitzetmüller: 195, 196; Srezniewski, A tergo: 286, 287). Също така показателно по отношение произхода на формата е и фонетичният вариант оудрънъ. Предаването на гръцкия юпсилон с у/оу е характерно за най-ранния старобългарски период (Тотоманова, Добрев, Икономова 1986: 52–53). Явлението е особено характерно за Хрониката на Юлий Африкан (Тотоманова 2008а) и Хрониката на Малала и широко застъпено в предаването на лични имена и географски названия у Флавий (Hansack 1999: 367, 468).

оуцькнѣти ‘откъсна; разг. отщъкна’: плоди красни подобни снѣднымъ. да аще кто оуцькнѣтъ. то растаетъ сѧ и на прѣ и на дымъ 431а 2 гр. δρεψαμένων ‘откъсвам, късам’. Среца се само в ЮВ и в Пролог от XVв., под 23 февруари (МСДРЯ III, 1346). Всъщност цитираната лексема от Пролога е от следващата статия оуцькнѣти, оуцькнѣ. Тя е оуцькнѣ, 3л. ед. ч. на *aor.* и е с разночетене оуцькноуѣтъ. Според Срезневски значението е ‘ущипнуть; закусить откусить’. Коренът *otъšćiknoti е изключително древен, в много езици е експресивен и съответно разговорен със значение ‘да отделиш чрез откъсване’ (ЭССЯ XXXVIII, 230). И досега в някои региони на България разговорно се казва *да си отицькна*, за съжаление, вероятно поради просторечния си характер, незасвидетелствано от нито един речник на българския език. Всъщност БЕР регистрира глагол *отчкъвам* със същото значение и многобройни фиксации по диалектите, но го етимологизира звукоподражателно от прсл. *čьkati, *čьknoti* ‘издавам звук; удрям, чукам’ (БЕР IV, 979). Не е изключено връзката с прсл. *otъšćiknoti да е по-вероятна.

хорѣжъникъ ‘знаменосец’ 452а 40 гр. τὸν ... σημαιαφόρον. Лексемата е *harax legomenon*. Производно от немската заемка в старобългарски хорѣжъ, която, поради

широкото си разпространение във всички славянски езици, не коментираме отделно (ЭССЯ VIII, 81–82). В руската традиция се среща производното същ. от същия корен *χοροῦργῶν*, обозначаващо църковна длъжност (МСДРЯ III, 1388).

хранильникъ ‘укрепление’ 462в 12 гр. *φρούριον*. Образование, аналогично на *хранителъ*. В класическите паметници не се среща, в Преславската редакция на номоканона се среща, но със значение ‘майстор на амулети/талисмани’. В това си значение е хапакс, не се среща в лексикографските справочници.

хранильница ‘укрепление; вместилище’ 366г 32 гр. *φρούριον*; 445в 35 гр. *ἐκδοχεῖον*. В значението на ‘укрепено място, кула’ представлява образование, аналогично на *хранильникъ*, но от ж.р. и представя друга характерна особеност на младите литературни езици: че при превод, когато се калкира, думата може да се срещне и в м., и в ж. р. Явлението е особено често срещано при превода на топоними. В значението ‘склад, хамбар’ се среща още от класическия период с примери от Погодинския и Болонския псалтир, паримейника и т.н. (SJS IV, 792). В руската традиция се среща изключително в паметници от български произход (МСДРЯ III, 1400).

хранителъ ‘укрепление, защитено място, кула’ 438б 12 гр. *φρούριον*. В случая става дума за горния/вътрешния град на Йерусалим. В това си значение лексемата е хапакс и не е регистрирана в лексикографските справочници. В класическите старобългарски паметници лексемата е засвидетелствана като *nomen agentis* със значение ‘пазач, защитник’, среща се в Синайския евхологий, Клоцовия сборник, Супрасълския сборник, литургията на св. Василий Велики и Канонът за св. Димитър Солунски от Ягичевите миней (SJS IV, 793). Освен това се среща и в Изборника 1073, Пандектите на Антиох и др. (МСДРЯ III, 1401). Коренът е общославянски, има го във всички славянски езици (ЭССЯ VIII, 78), в случая калкира гр. *φρούριον* ‘пост, форт, укрепление’, чието второ значение е ‘стража, охрана’. Този тип калкиране говори за изключителната древност на превода, когато още няма изграден понятиен апарат, в случая в областта на военната терминология, и често се калкира семантично.

Тази глава завършва с екскурса *Воинска лексика*, който на базата на определено семантично гнездо недвусмислено онагледява пътищата на русификация на лексиката. Вижда се, че в повечето случаи на една лексема съответства не само една гръцка дума. Преводът е свободен. Понятията не са строго терминологизирани. Преводачът обикновено следва понятиятната система на гръцкия оригинал, въпреки че се наблюдават и отклонения от нея. Разгледаният в екскурса лексикален материал позволява да се очертаят три, достатъчно

обособени лексикални пласта: един руски, неголям, най-късен, към който спадат лексеми като *пороча*, което всъщност е руски фонетичен вариант на общославянското *праца*, и *дѣтннѣць*; един общославянски, към който спада по-голямата част от разгледания материал: *црѣвьнын градъ*, *вышьннн градъ*, *горьннн градъ*, *врѣхнѣн градъ*, *внотрѣннн градъ*, *внѣшнѣн градъ*, *дольннн градъ*, *острогъ*, *забрало*, *жълы*, *околъ*, *ровъ*, *станнѣ*, *съсоуды ратныа*, *стѣновнчныа съсоуды*, *съсѣды стѣновннца*, *градобнчныа съсоуды*, *соулнчнын съсоудъ*, *пачьнын съсоудъ*, *пакъ* и др.; и един пласт, който и по начин на словообразуване, и по маниер на превод на гръцките понятия отвежда към Симеонова България и старобългарските паметници от ранния период: *бквѣнѣн градъ*, *тврѣдъ*, *градъ простъ*, *сынъ*, *храннльннца*, *храннтельннца*, *градннца*, *градоємьцн съсѣды*, *овьнъ*, *градонмѣць*.

От разгледаните в тази глава примери става ясно, че за да бъде използвана определена лексема като атрибуираща, първо трябва да се изясни нейната история и как тя функционира в цялостната традиция на текста. В резултат на направения анализ се оказа, че по-голямата част от постулираните източнославянизми са мними или пък няма достатъчно данни за атрибуцията им към определен диалектен континуум, срв. *даньнаа чѣсла*, *лоукъ спрѣженъ*, *исклѣчѣннѣ*, *нѣстрадалюбѣць* и др. Проследяването на текстовата историята на редица безспорни източнославянизми показва, че те не могат да бъдат отнесени към първоначалния превод или че приписваните им специфични източнославянски конотации всъщност са мними, срв. *лосъ*, *ларѣць*, *лодинникъ*.

Изведени са паралелите на множество редки лексеми, срещащи се в ЮВ, с други части на *Арх*, като напр. *врѣньстѣць* в текста на Флавий и в ХГА (стр. 111), *дѣвооумнѣ* в ЮВ и в Цар. (стр. 116), *пицаль* в ЮВ и в Дан. (стр. 121), *стражицѣ* в ЮВ и в Цар. (стр. 126), *сынъ* ‘кула’ в ЮВ и в Бит. (стр. 131), *тѣлицѣ* в ЮВ и двукратно в Цар. (стр. 133), *змиѣногыи* и *дии* в ЮВ и в ХрМал (стр. 136, 114), *съчь* в ЮВ и в Цар (стр. 131), семантичния кръг *синь*, *синѣти*, *синьничъ* в ЮВ и Числ, Изх и *Алекс* (стр. 124), което също говори в полза на относително синхронното възникване на преводите в *Арх*. Характерни за превода са и редица архаизми и *hapax legomena* като *наврѣстити*, *брашьникъ*, *врѣтѣлицѣ*, *градьница*, *добростѣнѣшинъ*, *добротравьнъ*, *единодрѣжьць*, *кльстати*, *оцрѣкъвьнъ*, *пласма*, несклоняемото прилагателно *соугоубъ*, *строумень*, *строуга*, *съкрада*, *тѣлохраньць*, *тжгоносьць*, *оуганжти*, *оуцькнжти*, *хранильникъ* и *хранильница* в значение на ‘укрепление’, *цѣсарьжадьць* и др. Немногобройните,

но ярки (пра)българизми, преславизми и реалии, срещащи се на Балканите, като **бѣквении градъ**, **сѣинъ** ‘кула’, прил. **воинъи**, **тръноградънъ** ‘отнасящ се до горния град’ насочват към българския X век като време и място за възникване на архетипа на славянската версия.

Често единичните източнославянизми в текста са във вставки или глоси, като напр. **оуѣа**, **заоутрыкати**, **страѣти**, други невинаги могат да бъдат обяснени, което се обяснява, от една страна, с дългото битуване на текста в източнославянска езикова страна, от друга, със самия характер на текста: бидейки войнска повест близка по тематика до руските летописи, той изключително лесно и безпроблемно се е поддавал на лексикална редакция. Именно това обяснява и по-високата степен на русификация на Флавиевия текст в сравнение с останалите съставни части на *Арх.* Следи от тази лексикална редакция много добре се виждат при лексемите **лосъ** и **ларьць**. За нея може да се съди и по лексикалната вариативност в превода и по-точно как определено гръцко понятие се предава на славянски, процентното съотношение източнославянизъм : общославянизъм в над 98 процента от случаите е преобладаващо в полза на общославянската лексика.

Направеното по-горе на базата на екскурса *Воинска лексика* заключение, че се наблюдават три достатъчно обособени лексикални пласта: един руски, най-късен, един общославянски, и един, който и по начин на словообразуване, и по маниер на превод насочва към Симеонова България и старобългарските паметници от ранния период, важи и за превода на ЮВ като цяло.

V Глава. Юдейската война в контекста на Архивския хронограф

В последната глава е представен контекстът на функциониране на макрокомпиляцията, известна като Архивски, респ. Юдейски хронограф, като е подчертана ролята на ЮВ и нейното място в рамките на този исторически свод.

Добре известен факт е, че писането на история през Средните векове не е случаен процес. Историческите съчинения са били важни за формирането на управленческата парадигма на средновековния владетел и ситуирането на дадения му от Бога народ в контекста на световната история. Всъщност не бива да смятаме, че при писането на история става дума за някакъв тип светска литература. Нашето разделение на светско и религиозно в случая е неправомерно. През Средновековието по-скоро може да се говори за свещено и профанно, като царската институция и книжнината, свързана с нея, както и религията, спадат към свещеното, докато проявленията на профанното остават в периферията на културния живот. В този контекст трябва да бъде разглеждана и идеята за история и историчност по време на Първото българско царство.

С налагането на християнството в Европа се утвърждава разбирането за произхода на върховната власт от единия Бог, т.е. единствено легитимна е властта на римския/ромейския император/василевс. Всички останали владетели стоят по-ниско от него и носят титлата архонт. Всъщност върховната власт е част от свещената история, историята на избрания от Бога народ, но тази власт може да преминава от един народ към друг. Първият вселенски владетел или цар според тази схема е Саул. Най-прочутият и харизматичен цар е Давид, на когото Бог се връща, че никога няма да смъкне своята благодат от него и потомците му и те ще управляват вечно. Именно поради това е толкова важно родословието на Христос, Небесния цар, да бъде възведено към Давид. След падането на Еврейските царства линията на вселенските владетели преминава към вавилонските царе, после към персийските, след това към Александър Македонски и накрая към римските императори и византийските василевси. Именно поради голямото значение на властта, дадена от Бога, отчитането на времето според християнската парадигма се води по управлението на вселенските владетели, а не по години. Опитвайки се да се вмести в този модел на света, всяка европейска средновековна хроника започва със Сътворението.

Българските владетелски родове, чиито названия знаем от Именника, както и Крумовата династия, никога не са били част от линията на вселенските владетели. С приемането на християнството и формирането на българска управленческа парадигма при Симеон става актуален въпросът кога и как се появяват нашите прадеди на световната сцена. За да намери отговор на този въпрос, византийски образованият Симеон се насочва към съчиненията на византийските хронисти, вероятно и античните автори, като приоритет му е старата история (интересът на българския владетел към старата история е добре документиран в писмата на константинополския патриарх Николай Мистик). Отговора той намира у антиохийския хронист от VI век Йоан Малала с реплика у еврейския историк от I век Йосиф Флавий. В началото на V книга на хрониката на Малала се казва, че „Ахил има своя войска 3000 души, които тогава (по време на Троянската война) са се наричали Мирмидонци, а сега Българи-Хуни“, и което е не по-малко важно и в началото, и в края на същата V книга е уточнено че това (Троянската война) се случва по времето на цар Давид. Репликата у Флавий е от II книга на Юдейската война и гласи, че „Даките, наричани Българи живеят край Истъра (Дунава) под властта на един римски легион“. Всъщност тези глоси представляват идентификации напълно в духа на византийската традиция. В тях новите народи завоеватели се отъждествяват със старото население на завоюваните от тях земи. Съответно глосите не принадлежат на авторите хронисти, а на безименните преписвачи на техните хроники. Това обаче можем да го установим ние с методите на съвременната наука,

за Симеон те са били свидетелства на авторитетни хронисти за древния произход на поверения му от Бога народ. По негова заповед въпросните хроники са преведени на старобългарски и са били включени в обширен исторически свод, разглеждащ световната история от сътворението на света до разрушаването на Йерусалим от Тит и Веспасиан през 70 г. от Р.Хр. Идеята да се покаже как преминава земната слава от един народ към друг, или по-точно как се сменят вселенските владетели, е свързана с желанието на Симеон да седне на вселенския трон в Константинопол. Манифестация на този идеологически модел е представен в Юдейския хронограф. Юдейската война в него е своеобразен прообраз на противоречията, раздиращи византийското общество в началото на X век.

За да се открие по-добре тази идеологическа схема, ще разгледаме още един ранен „руски“ хронограф, а именно Летописец елински и римски I редакция (по нататък: ЕЛ I). В състава на този паметник е запазен *Именникът на българските ханове*. ЕЛ I е изграден на базата на библейските исторически книги и хрониките на Йоан Малала и Георги Амартол и разглежда всемирната история от сътворението на света до смъртта на император Роман Лакапин през 948 г. И в трите налични преписа *Именникът* се намира след края на IV книга Царства и преди епизод от Хрониката на Георги Амартол, разказващ за Персийското царство, който като историческо повествование се явява естествено продължение на IV кн. Царства. Ние нямаме особени основания да се съмняваме в старобългарския произход на ЕЛ I, както междувпрочем и на Архивския хронограф. Въпросът е каква е ролята на Именника в цялостната концепция на ЕЛ I. Ясно е, че той представлява идентификация и че явно е свързан по някакъв начин с Царства. Никой обаче не е успял да отговори на въпроса каква е връзката между Именника и Царства. Отговорът би следвало да потърсим в самите книги Царства. При внимателен прочит ще забележим, че III и IV книга са доминирани от фразата: *Останалото за (името на владетеля) и за всичко, що е той извършил, е описано в летописите на юдейските/израилските царе*¹⁸ – 11 пъти в III кн. Царства и 22 пъти в IV кн. Царства. Но всъщност кои и къде са Летописите на юдейските/израилските царе? В Стария Завет те са веднага след IV книга Царства и това са I и II книга Паралипоменон, които у евреите се наричат Летописи. Самото название Паралипоменон идва от гр. глагол *παράλειπω* *изпускам, не споменавам, отминавам с мълчание* (отнася се за писмен извор) и съответно *παράλειπόμενον* означава *пропуснато, пропуск*. Теодорит Кирски например в *quaestiones* към I книга Паралипоменон дава следното тълкувание: „Заглавието разкрива същността на книга

¹⁸ На тази отправка пръв обръща внимание фон Арним, но той търси конкретна връзка между препратката, библейския Ахитофел и Авитохол от Именника (von Arnim 1933), докато според нас, връзката е изключително идентификационна.

Паралипоменон, защото, което е пропуснал написалият Царства, това е събрал захваналият се със задачата (т.е. авторът на Паралипоменон), като е събрал (липсващите) части от многото пророчески книги“. Едва ли това тълкувание е било непознато на старобългарския книжовник от X век, съставител на ЕЛ I. Самите книги Паралипоменон представят летописни бележки, допълващи Царства, като варират от обикновено изреждане на имена на владетели или началници на родове до кратки сведения за тяхното царуване/управление и най-важни събития, свързани с тях. Също така те обхващат родословието на много от страничните колена на потомците на Израил, както и това на левитските родове. Една от целите им е ясната хронология и родословие на владетелите и свещенослужителите, което може да е пропуснато или недоизяснено в Царства. Подобна е и функцията на кратките балкански хроники от периода на Второто царство, но те вече функционират като самостоятелен жанр и не са обвързани с конкретен исторически паметник.

Всъщност Именникът е своего рода Паралипоменон, разказващ за родословието на българите, които са пропуснати в Царства, но ги е имало, при това доста преди да се заговори за Ромейска империя. Именникът маркира появата на българите в световната история като в най-общ план я ситуира по времето на цар Давид.

Библейските книги Царства и идеологията на Първата българска държава

Както показахме по-горе в Архивския хронограф, макар и в рамките на по-различна идеологическа схема, началото на българската история също е съотнесено с Царства и времето на цар Давид. Там появата на българите на световната сцена се гради на идентификацията на Ахил и мирмидонците с българи-хуни (вж. по-горе). За Ахил и троянския цикъл разказва цялата V книга от хрониката на Малала. Пред нея се намира небезизвестната в славистиката киноарна заглавка на презвитер Григорий, български книжовник от X век. След нея започват библейските книги Царства. Заглавката гласи: *Книги на Стария Божии Завет, разказващи за образите на Новия Завет, който е истинен, преведени от гръцки на славянски език при българския княз Симеон, Борисов син, от Григорий, презвитер мних на всички църковници на българските църкви, по заповед на този книголюбец княз Симеон, което всъщност означава боголюбец*. По повод на това към коя част от компилативния текст на хронографа се отнася тази заглавка в науката съществуват множество спорове и противоречиви мнения. Тук няма да отежняваме изложението с всички подробности на тази полемика, но някои от тях трябва да бъдат споменати. Сигурно е, че Троянският цикъл, увенчан със заглавката, едва ли би могъл да мине за Стар Завет. Едни учени смятат, че заглавката се отнася до Осмокнижието, което свършва точно преди нея. Да, но във всички запазени преписи от Архивския хронограф (три на брой) тя ясно е оформена

като заглавие, а не като завършваща текста приписка. Други мислят, че заглавката се отнася към Царства, но тогава защо между нея и Царства стои Троянският цикъл? Всъщност тя би трябвало да се отнася именно към тези библейски книги, но нейната особена роля в композицията на хронографа е да маркира появата на българите на световната историческа сцена, поради което между нея и Царства е била вмъкната „българската“ история, т.е. Троянският цикъл. Това също е една майсторски направена за времето си идентификация, утвърждаваща нас, българите, като древен народ, съществувал много преди Ромейската империя, още по времето на първите помазани царе, и за това е писано в книгите на ромеите.

Фактът, че книгите Царства разказват за първите царе в свещената история, както и самото им название, ги прави особено важни при изграждането на управленческите парадигми практически на всички християнски владетели. В европейското средновековие не един управник е търсел алюзии с харизматичната фигура на цар Давид. В този план и българската царска идеология е било логично да стъпи на кн. Царства. Както видяхме тези библейски книги заемат централна част и в Архивския хронограф, и в ЕЛ I, при това около тях и в двата случая има ясни маркери за присъствието на българите в сходен исторически контекст. Двата паметника обаче възплъщават различни съставителски концепции.

Архивският хронограф разглежда световната история от шестте дни на сътворението до разрушаването на Ерусалим през 70 г., като реално проследява как върховната власт, възплъщавана от вселенския владетел, преминава от един народ към друг. Хронографът завършва с кратък списък на византийските императори до 920 г., т.е. до времето, когато е бил съставен. С този списък се постига формална пълнота на линията на вселенските владетели, но като цяло византийската история остава negliжирана в сборника.

В ЕЛ I е застъпена световната история от Адам до края на управлението на Роман Лакапин (948 г.), като отново основната повествователна линия проследява управлението на вселенските владетели, но този път ромейската история е застъпена пълно и изчерпателно по официалния хронист на империята Георги Амартол + продължител. У Амартол има и много сведения за българите. С други думи българската история е представена чрез Именника и чрез официалната версия на Византия.

Дори и беглото сравнение между двата състава ни убеждава, че те възплъщават различни съставителски концепции и би трябвало да обслужват различни политически доктрини. Мисля, че няма да сбъркаме, ако свържем първия от тях с политическата доктрина на Симеон, а втория – с тази на цар Петър.

Всъщност хронографът разказва как многократно Бог е предавал евреите, Своя народ, в ръцете на други народи, чиито царе са ставали вселенски владетели, докато накрая заради

греховете им е смъкнал окончателно своята благодат от тях и в момента тя е върху ромеите и техния император. Симеон, който, според писмата на патр. Николай Мистик, е бил твърдо убеден, че е божи избранник и е предопределен за велики дела, най-малкото за вселенски император, е търсел оправдание за своята завоевателна политика спрямо империята. Съответно със съставения по негова заповед хронограф е внушавал, че както Бог е смъкнал своята благодат от божия народ, то по същия начин, поради греховете на ромеите, Той ще смъкне благоволения си от тях и българите ще бъдат достойни пред очите Му. Това внушение е било постигнато чрез текстовете на различни старозаветни пророчества и особено това на Даниил за четирите царства (Дан., гл. II), инкорпорирани на различни места в хронографа. Конкретните идеологически послания са: 1) българите са древен народ, съществувал още по времето на цар Давид, значително по-стар от ромеите, за което свидетелстват авторитетни византийски хронисти; 2) както Бог е наказал евреите като е предал царството им на други народи, така ще стовари гнева си и върху грешните ромеи и този път неговата благодат е върху нас, българите, за което е писано в пророчествата и прообразено в ЮВ на Флавий. Основната цел на Симеон е била да стане съставна част от вселенската историческа парадигма.

Петър за разлика от своя баща, като зет на византийския император, е бил част от лелеяната от Симеон престижна идеологическа схема. За него историята на поверения му от бога народ е била в тясна симбиоза с византийската история, тя е описана от официалния хронист на империята Георги Амартол и съответно Петър не е смятал за нужно да развива националната (собствено българската) история. Именникът в тази схема е бил едно гъделичкащо самочувствието напомняне, че като народ сме значително по-древни от Империята, но антагонистичният дух вече е изчезнал.

По-нагоре казахме, че всяка средновековна хроника започва със Сътворението. Това е така и също така е вярно, че тя обикновено завършва с историята на съответния народ. Въпросът е дали след изложението на мировия исторически процес е имало българска национална хроника. За съжаление отговорът е по-скоро отрицателен. При Борис би трябвало да е имало някаква форма на документиране на делата на българските ханове и князе. С увеличаването на имперските стремежи на Симеон обаче интересът към вселенските исторически механизми измества националното на втори план, за да се стигне при Петър до положението да поверим собствената си памет на вселенските хронисти.

Всъщност ролята на Флавиевия текст в контакта на тази идеологическа схема, респ. на Юдейския хронограф е била, от една страна, да подсили идентификацията по древност, проведена в текста на компилацията, като каже, че не само по времето на Давид, но и по

времето на Римската империя българите са на същата територия около Дунава. От друга страна, е трябвало чрез кризата в еврейското общество в началото на Христовото летоброене да прообрази кризата във византийското в началото на X век, точно както е маркирано в Заглавката – образы завета вожия ветхаго, сказоюще образы новаго завета, истинноу соущоу, като завет, освен в тесния смисъл, означава най-общо и история, като именно новата, тази след Христа, респ. съвременната от гледна точка на съставителя, е истинната. Всъщност Флавиевият текст е старата история, прообразяваща това, което има да се случва...

Заклучение

В дисертацията е направена лексикална характеристика на славянската версия на ЮВ и са анализирани начините на функциониране на Флавиевия текст в системата на *Арх* като органично призведение. За целта е използвано изданието на текста, реализирано от А. Пичхадзе и колектив, състоящо се от два тома с речник-индекс на словоформите, обратен речник и гръцки речник със славянски съответствия (П и ч х а д з е и др. 2004). Към изданието е подхотдено критично и в повечето случаи данните са сверявани с двата ръкописа на хронографската редакция (*Арх* и *В*), както и с редица ръкописи на *ОР – V*, *МДА*, *Ч*, *Кир*, *ГИМ*, *Син. 178* и *ГИМ, Увар. 18*. Част от ръкописите, а именно *Арх*, *Кир*, *ГИМ*, *Син. 178*, *ГИМ, Увар. 18* са използвани *de visu* и по микрофилми (*В*) и дигитални копия, *Ч* е използван само *de visu*, а *V* и *Кир* – само по дигитални копия. Този критичен подход показва, че изданието предава коректно основния текст, но не отразява редица важни различия, вж. анализа на *лосъ*, *ларьць*, *съпражѣнъ* и др.

Поради силната русификация на текста е отделено специално внимание на източнославянизмите в ЮВ, както и на лексемите, коментирани като източнославянизми в досегашните изследвания. Това наложи постатиен подход към материала, а не тематичен.

Въз основа на проведеня анализ може да се твърди, че въпреки силната русификация, текстът пази редица черти от най-древната славянска традиция и има данни, позволяващи първоначалния славянски превод да бъде локализиран в рамките на Симеоновата епоха. Основания за такова твърдение ни дават архаичните форми за двойствено число в имперфект, числителните с *къ*, архаичните причастия при галголите от IV спр., архаичните форми за прост и втори сигматичен аорист от глаголите от I спр. I разред с корен на ликвидна съгласна, архаичното предаване на гръцкия *υ* с *оу* в античните имена и названия на местности, срв. *илюьскоѳ* и *оудрънъ*, характерно за най-ранните старобългарски преводи (срв. Т о т о м а н о в а 2008а). От друга страна, славянската версия на

ЮВ във формално отношение показва редица граматични и лексикални успоредици с другите преводи от *Арх*, срв. примерите за числителни с предлога *къ* от Александрията и X книга на Хрониката на Йоан Малала (стр. 35) или т.нар. двойни преводи от типа *ви са съ* *потоломѣиѣтъ ѓ лафуромѣтъ* също от Хрониката на Йоан Малала (вж. стр. 59), което е допълнителен маркер за това, че преводът на ЮВ е възникнал в същата езикова среда, в която и другите преводи от *Арх* и е органична негова част.

Лексикалният анализ показва, че много от постулираните русизми са мними или пък няма достатъчно данни за атрибуцията на дадена лексема към определен диалектен континуум, срв. *данънаа числа, лоукъ спраженъ, исклъченіе, извинити, нестрадолюбъць* и др. Проследяването на текстовата история на редица безспорни източнославянизми показва, че те не могат да бъдат отнесени към първоначалния превод или че приписваните им специфични източнославянски конотации всъщност са мними, срв. *лосъ, ларъць, бѣбрънии, лодинникъ*. Редица редки лексеми имат паралелни съответствия и в други съставни части на *Арх*, напр. *бръньстъць* в текста на Флавий и на ХГА (стр. 111), *дъвооуміе* в ЮВ и в Цар. (стр. 116), *пицаль* в ЮВ и в Дан. (стр. 121), *стражице* в ЮВ и в Цар. (стр. 126), *сынъ* ‘кула’ в ЮВ и в Бит. (стр. 131), *тѣлице* в ЮВ и двукратно в Цар. (стр. 133), *зминюгыи* и *дни* в ЮВ и в ХрМал (стр. 136, 114), *съчъ* в ЮВ и в Цар (стр. 131), семантичния кръг *синъ, сингати, синьничъ* в ЮВ и Числ, Изх и *Алекс* (стр. 124), което също говори в полза на относително синхронното възникване на преводите в *Арх*.

Освен това преводът се характеризира с редица архаизми и *hapax legomena* като *навръстити, брашьникъ, вртѣлице, градъница, добросѣмѣшенъ, добротравънъ, единодръжъць, клѣстати, оцръкъвънъ, пласма, несклоняемото прилагателно соугубъ, строумень, строуга, съкрада, тѣлохранъць, тжгоносъць, оуганжти, оуцькножти, хранильникъ, хранильница* в значение на ‘укрепление’, *цѣсаръжадьць* и др. Немногобройните, но ярки (пра)българизми, преславизми и реалии, срещащи се на Балканите, като *вѣквини градъ, сынъ* ‘кула’, *прил. воинъи*, пресл. съюз *ти*, *тръноградънъ* ‘отнасящ се до горния град’ насочват към българския X век като време и място за възникване на архетипа на славянската версия.

Често единичните източнославянизми в текста са във вставки, срв. напр. *оуха, заоутрыкати*, други невинаги могат да бъдат обяснени, което се обуславя, от една страна, от дългото битуване на текста в източнославянска езикова страна, от друга, от самия характер на текста: бидейки войнска повест близка по тематика до руските летописи, той

изключително лесно и безпроблемно се е поддавал на лексикална редакция. Именно това обяснява и по-високата степен на русификация на Флавиевия текст в сравнение с останалите съставни части на *Арх.* Следи от тази лексикална редакция много добре се виждат при лексемите *лосъ* и *ларьць*. За нея може да се съди и по лексикалната вариативност в превода и по-точно как определено гръцко понятие се предава на славянски, процентното съотношение източнославянизъм : общославянизъм – в над 98 процента от случаите то е преобладаващо в полза на общославянската лексика.

В текста на ЮВ могат да се проследят три достатъчно обособени лексикални пласта: един руски, един общославянски, и един, отвеждащ към Симеонова България и старобългарските паметници от ранния период.

Погледната в цялостния контекст на Хроногарфа, ЮВ е част от владетелската парадигма, заложен в него и в това отношение част от системата от прообрази, указващи ролята на българите в рамките на християнското разбиране за света. Глосите за даките-българи от текста на ЮВ и за мирмидонците-българи от *ХрМал*, както и Заглавката на Григорий, съотнесена с управлението на Давид и библейските книги Царства, са опит да се осмисли мястото на българите в християнската историческа парадигма и съответно да послужат като основание на Симеон в претенциите му към трона на Империята (явлението не е изолирано – подобна функция за управлението на Петър има *ЕЛ I*). В това отношение именно текстът на ЮВ е бил особено високо оценен, защото с противоречията и размириците, за които разказва, той е прообразявал (неслучайно именно този глагол е използван в заглавката на Григорий) вътрешните противоречия, раздиращи Византия в началото на X век.

В заключение можем с висока степен на вероятност да твърдим, че архетипът на Славянската версия на ЮВ е бил изпълнен в Симеонова България в началото на X век, основания за което намираме както на граматично, така и на лексикално, и на контекстуално равнище.

Използвани ръкописи

Арх	РГАДА, ф. 181 (РО МГАМИД), № 279/658 (стар № 902/1468).
В	БЛитАН, F 19–109/3 (стар 109 (147)).
Кир	РНБ, Кирилло-Белозерское собрание, № 64—1303.
МДА	РГБ, МДА, ф. 173.1, № 12.
Син. 178	ГИМ, Синодальное собрание, № 178.
Син. 280	ГИМ, Синодален, № 280.
Увар. 10	ГИМ, Собрание графа Уварова, № 10 (стар № 1334).
Увар. 18	ГИМ, Собрание графа Уварова, № 18.
Ч	ГИМ, Чудовское собрание, № 344.
У	РГБ, ф.113 (собрание Иосифо-Волоколамского монастыря), № 651.

Използвани съкращения

Алекс	Александрия, Псевдокалистенова редакция.
АН СССР	Академия наук СССР.
ГИМ	Государственный исторический музей.
ГрНаз	Григорий Назиански.
гр.	гръцки.
ЕЛ I	Летописец елински и римски I редакция.
ЖАЮ	Житие на Андрей Юродиви.
Изб. 1073	Симеонов сборник по Светославовия препис от 1073 г.
Изб. 1076	Изборник от 1076 г.
КСП	Класически старобългарски паметници.
ОР	Отделна редакция.
ПВЛ	Повесть временных лет.
ПНЧ	Пандекти на Никон Черногорец.
прил.	прилагателно.
прсл.	праславянски.
ПСРЛ	Полное собрание русских летописей.
Син. евх.	Синайски евхологий.
стб.	старобългарски.
Супр.	Супрасълски сборник.
същ.	съществително.
ТСЛ	Троице-сергиева лавра.
ХГА	Хроника на Георги Амартол.
ХрМал	Хроника на Малала.
ХрМан	Хроника на Манасий.
ЮВ	Юдейска война.
ЮХ	Юдейски хронограф.

БИБЛИОГРАФИЯ

Речници и справочници:

- БЕР: *Български етимологичен речник*. Т. I–VI. София, 1971–.
- БАСРЯ: *Большой академический словарь русского языка*. Т. I–XXIII (A–P). Москва–Санкт-Петербург, 2004–2014–.
- Бончев, А. архим. *Речник на църковнославянския език*. Т. I–II. София, 2002–2012.
- Геровъ, Н. *Речникъ на българский языкъ*. Т. I–VI. Пловдивъ, 1895–1908.
- Даль, В. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Т. I–IV. Москва, 1880–1882.
- Дворецкий, И. *Древнегреческо-русский словарь*. Т. I–II. Москва, 1958.
- МСДРЯ: И.И. Срезневский. *Материалы для словаря древне-русского языка*. Том I–III. СПб., 1893–1912. (Репринт: Москва, 1989).
- РБЕ: *Речник на българския език*. Т. 1–13–. София, 1977–.
- РМ 2/23: Ръкопис № 2/23 от сбирката на Рилския манастир. Сборник с жития от края на XV в. Подготвил за печат Петко Д. Петков. София, Херон Прес, 2011.
- РСКЖ: *Речник српскограватскога књижевног језика*. Књ. 1–5 (A–Ш). Нови Сад, 1967–1976.
- САР: *Словарь академии российской, 1789 – 1794*. Т. I–VI. Москва, 2004 (Репринт).
- СДЯ: *Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.)*. Т. 1–10. Москва, 1988–2013.
- СРНГ: *Словарь русских народных говоров*. Вып. 1–48. Москва–Ленинград, 1965–2015.
- СРЯ: *Словарь русского языка XI–XVII в.* Вып. 1–29. Москва, 1975–2011.
- Тр.пр.: Троянска притча – **ПОЕЪСТИ О ИЗЕЪСТОВАННЫХЪ ВЕЩЕИ, ЕЖЕ О КРАЛЕХЪ ПРИЧА** – В: http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_165 достъп – март, 2016.
- Фасмер, М. *Этимологический словарь русского языка*. Том I–IV. Москва, 1986–1987.
- ХрМан: **ПРЪМЖДРАГЪ МАНАСІЯ И ЛЪТОПИСЦЯ СЪБРАНІЕ ЛЪТНО**. – В: http://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_169 достъп – март, 2016.
- ЭССЯ: *Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд*. Под редакцией О.Н. Трубачева. Вып. 1–33–. Москва, 1974–.
- Clauson, Sir Gerard. *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press, 1972.
- Granberg, A. *Hunno-Bulgarian as preserved in Slavonic, Greek and Latin*. Translated and edited by William R. Veder. (in Print).
- Liddell&Scott: *A Greek-English Lexicon compiled by Henry George Liddell and Robert Scott*. New (ninth) edition compiled 1940. Oxford, at the Clarendon Press, 1961.
- Miklosich, F. *Lexicon palaeo-slovenico-graeco-latinum emendatum auctum*. Vindobonae, 1862–1865.
- Sadnik–Aitzetmüller: Sadnik, L., R. Aitzetmüller. *Handwörterbuch zu den altkirchenslavischen Texten*. Heidelberg, 1955.
- SJS: *Slovník jazyka staroslověnského*. Lexicon linguae palaeoslovenicae. Т. I–IV. Praha, 1958–1997.
- Sophocles: Sophocles, E. A. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*. Cambridge, U.S.A.–Harvard–Leipzig, 1914.
- Srezniewski, A tergo: *Index a tergo do materialów do słownika języka staroruskiego I.I. Srezniewskiego*. Opracowały w Zakładzie Słowianoznawstwa PAN Irena Dulewicz, Iryda Grek-Pabisowa, Irena Maryniak. Pod kierunkiem Antoniny Obrębskiej-Jabłońskiej. Warszawa, 1968.
- SSKJ: *Slovar Slovenskega knjižnega jezika*. Кн. 1–4 (A–Š). Ljubljana, 1980–1993.

Използвана литература:

- Ангелов, Б. 1976. Из старата българска, руска и сръбска литература. Книга II. София.
- Грекуль, Ф. 1976. Славяно-молдавские летописи XV–XVI вв. Составитель Ф.А. Грекуль. Москва.
- Давидов, А., Г. Данчев, Н. Дончева–Панайотова, П. Ковачева, Т. Генчева. 1983. Житие на Стефан Дечански от Григорий Цамблак. София.
- Зализняк, А. 2004. Древненовгородский диалект. 2-е изд. переработанное. Москва.
- Иванов, Й. 1936. Жития на Св. Ивана Рилски с уводни бележки от проф. Йордан Иванов. – В: Годишник на Софийския университет. Историко-филологически факултет. Книга XXXII. 13. София.
- Истрин, В. 1893. Александрия русских хронографов. Москва.
- Истрин, В. 1920. Кники временныя и образныя Георгия Мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем славянорусском переводе. Текст, исследование и словарь. Т. I: текст. Петроград.
- Истрин, В. 1994. Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. Подготовка издания, вступительная статья и приложения В.М. Чернышевой. Москва.
- Йовчева, М. 2005. Старата латинска заемка *скринна*. – В: Acta Palaeoslavica. Vol. 2, in honorem professoris Angelinae Minčeva. Sofia, 148–156.
- Мещерский, Н. 1958. История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе. Москва–Ленинград.
- Милтенов, Я. 2008. Лексиката на диалозите на Псевдо-Кесарий в контекста на литературната им история през XV–XVI в. в Русия. – Преславска книжовна школа, 10, 2008, 372–382.
- Пеев, Д. 2006. Портретни описания и личностни характеристики в хрониката на Йоан Малала. – Преславска книжовна школа. Том IX (2006), стр. 270–293.
- Пеев, Д., П. Петков. 2013. Един неизследван тип числителни в българската средновековна книжнина. – Балканистичен Форум, кн. 3 (2013), с. 66–75.
- Пичхадзе, А. 2011. Переводческая деятельность в домонгольской Руси. Лингвистический аспект. Москва.
- Пичхадзе, А., И. Макеева, Г. Баранкова, А. Уткин. 2004. История иудейской войны Иосифа Флавия. Древнерусский перевод. Т. I, II. Москва.
- Попов, А. 1866. Обзор хронографов русской редакции. Выпуск первый. Москва.
- Русев, П., И. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев. 1971. Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. София.
- Славова, Т. 2003. Ответ на вызов. – Русский язык в научном освещении, № 2 (6), (2003), с. 260–282.
- Славова, Т. 2010. Библейското Осмокнижие в Архивния хронограф. – Palaeobulgaria/Starobulgaria, 34, № 3, 26–48.
- Станков, Р. 2002. Время и место древнейших славянских переводов. На материале славянского перевода жития Андрея Юродивого. София.
- Станков, Р. 2003. Из наблюдений над языком древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола. – В: Славистиката в началото на XXI век. Традиции и очаквания. София, 273–279.
- Станков, Р. 2004. К проблеме происхождения древнейшего славянского перевода Хроники Георгия Амартола. – Преславска книжовна школа, т. 7. Шумен, 57–72.
- Тасева, Л. 2005. **ОПЯЗОСРЪДЪ**: Един *haraх legomenon* от Паримейника. – В: **Нѣстъ оученикъ надъ оучителемъ своимъ**. Сборник в чест на проф. дфн Иван Добрев, член-кореспондент на БАН и учител. София, 452–461.

- Тотоманова, А.–М. 2008. Употребата на знака за ижица като белег за датирането на текста (според данните на най-ранния препис на славянската версия на хрониката на Георги Синкел). – *Eslavistica Complutense*, 2008, № 8, 81–98.
- Тотоманова, А.–М. 2014. Кой е преводачът на хронологическата компилация, известна като славянска версия на *Хрониката* на Георги Синкел. – В: Преславска книжовна школа, т. 14. Шумен, 348–356.
- Тотоманова, А.–М., Добрев, Ив., Икономова Ж. 1986. Старобългарски език за дванадесети клас на Националната гимназия за древни езици и култури „Константин-Кирил Философ“. София.
- Тотоманова–Панева, М. 2015. Типология на грешките в славянския превод на книга Царства. – В: Кирило-Методиевски четения 2015. Юбилеен сборник. София, 221–230.
- Тотоманова–Панева, М. 2016. Книга Царства в славянската хронографска традиция. Дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. СУ „Св. Климент Охридски“. София.
- Янакиева, Цв. 1991. Гиперкоррекция как симптом в восточнославянска писменост. – *Старобългаристика*, XV, 2, с. 23–31.
- Янакиева, Цв. 1993. Стратегия и резултати на процедура по нормативно-системно разслояване на летописца Переяславля-Суздальского в състава на Архивския хронографически сборник. – В: *Славянска филология*, т. XXI. София, 106–113.
- Arnim, V. von. 1933. Wer war Avitochol? (Zur Fürstenliste) – In: Сборникъ въ честь на проф. Л. Милетичъ за седемдесетгодишнината отъ рождението му (1863–1933). София, 573–575.
- Berendts, A., Grass, K. 1924. *Flavius Iosephus Vom Jüdischen Kriege: Buch I–IV*, nach der slavischen Übersetzung deutsch herausgegeben und mit dem griechischen Text verglichen von Alexander Berendts und Konrad Grass. Dorpat.
- Bogdan, I. 1891. *Vechile cornice moldovenesci pana la urechia*. Texte slave cu studio, traduceri si note de Ioan Bogdan. Bucuresci.
- Bogdan, I. 1891a. Ein Beitrag zur bulgarischen und serbischen Geschichtschreibung. – *Archiv für slavische Philologie*, XIII, 481–543.
- Hansack, E. 1999. Die altrussische Version des “Jüdischen Krieges”. Untersuchungen zur Integration der Namen. Heidelberg.
- Istrin, V. 1934–1938. *La prise de Jérusalem de Josèphe le Juif: Texte vieux-russe publié intégralement par V. Istrin, imprimé sous la direction d’André Vaillant, traduit en français par Pierre Pascal, Tome I–II*. Paris.
- Kałużniacki, E. 1901. *Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius (1375–1393)*. Wien.
- Michel, O., O. Bauernfeind. 1959–1969. *Flavius Iosephus, De bello Judaico / Der Jüdische Krieg: Griechisch und Deutsch*, hg. und mit einer Einl. sowie mit Anm. versehen von O. Michel und O. Bauernfeind, Bd. 1 (*Buch I–III*), Darmschtadt 1959 [3^d ed. 1982], Bd. 2,1 (*Buch IV–V*), Darmschtadt 1963, Bd. 2,2 (*Buch VI–VII*), Darmschtadt 1969, Bd. 3: *Ergänzungen und Register*, Darmschtadt 1969.
- Niese, B. 1955. *Flavii Iosephi opera edidit et apparatus critico instruxit B. Niese. 7 Thomae*, Berlin. [Reprint of the edition Berlin 1885–1895.]
- Vasmer, M. 1941. *Die Slaven in Griechenland*. Berlin.

Справка за приносите в дисертацията

1. Дисертационният труд е първото монографично изследване върху славянската версия на Юдейската война на Йосиф Флавий в България.
2. Разглеждането на ЮВ в естествения контекст на функциониране на текста и проследяването на езиковите и съдържателни паралели с други части на Архивския хронограф. Определянето на функцията на Юдейската война в контекста на макрокомпиляцията: Флавиевият текст е част от системата от прообрази, предричащи възкачването на българския княз Симеон на престола на вселенските владетели. Чрез кризисната ситуация в Йерусалим тя напомня за състоянието на Константинопол в началото на X век.
3. Въвеждането в научен оборот и анализа на сложните числителни с предлог *къ* от типа *пѣтъ къ двѣдѣсѣтиѣмъ* (25), *пѣтъсѣсѣтъ къ стѣоу* (150), които са определени като балканско явление и са убедителен аргумент в полза на южнославянския произход на архетипа на текста.
4. Безспорното доказване на вторичността на редица източнославянизми като *лосъ*, *ларъць*, *краикъ*, *стрѣти* и т.н.
5. Определянето на редица постулирани източнославянизми като недоказани и слабопроучени.
6. Въвеждането в научен оборот на редица *haraх legomena* като *навръжтити*, *врашьникъ*, *врътѣлицѣ*, *градъница*, *добрѣсѣмѣшинъ*, *добротравънъ*, *бѣквении градъ*, *оуганжти* и др.
7. Предлагане на убедителна схема за обяснение на функцията и мястото на Заглавката на Григорий, глосата за Ахил и мирмидонците-българи от 5. книга на Хрониката на Малала и глосата за даките-българи от 2. книга на ЮВ на Флавий, според която тези три маркера, споменаващи под една или друга форма българите, оформят опорните точки на идеологичната схема на цар Симеон. И по този начин се постига търсената от него идентификация по древност, целяща да покаже, че българите са съвременници на първия цар по Божия промисъл.
8. Предлагане на убедително обяснение на мястото на Именника на българските ханове в състава на *ЕЛ I*. Именника, който се намира непосредствено след 4 Царства, има структурата и функциите на *паралипоменон* (= пропуснатото в Царства). Той също представлява идентификация по древност и, намирайки се на това място в *ЕЛ I* има за цел да внуши, че българите са съществували по времето на цар Давид, но, понеже

не са част от основната царска линия, за тях не пише в Царства, а в този паралипоменон, който ние днес наричаме Именник. Тази идеологическа схема ние свързваме с царуването на цар Петър (927–969).

9. Установяването, че владетелската парадигма и на Симеон, и на Петър се гради на библейските кн. Царства, като свързва появата на българите в свещената история с управлението на цар Давид. И двете на базата на сходен изходен материал и идеи градят различни концепции за достойнството и прерогативите на царската власт.
10. Поставяне под съмнение на редица аргументи и твърдения, свързани с атрибуцията на превода на славянската версия на ЮВ като руски.

Публикации по темата на дисертацията

1. Глоса за българите в славянския текст на *Юдейската война* от Йосиф Флавий. – Старобългарска литература, 33–34, стр.485–493.
2. К вопросу о ранних славянских переводах (*Наблюдения над славянским переводом Истории иудейской войны Иосифа Флавия*). – В: Кирило–Методиевски студии, кн. 17. Сборник с доклади от международната научна конференция “Проблеми на Кирило–Методиевото дело и на българската култура през IX–X век”. София 2007, с. 569–578.
3. К вопросу о лексических руссизмах славянской версии Истории Иудейской войны Иосифа Флавия. – In: *Diachrone Aspekte slavischer Sprachen*. Björn Hansen (Hrsg.) Reihe Slavolinguistica 16. Verlag Otto Sagner. München-Berlin-Washington, 2012, S. 159–167.

